

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Έμμανουήλ Π. Περσελῆ, *Κατήχηση και Παιδεία – Μελετήματα Χριστιανικής Θρησκευτικής Ἀγωγῆς*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 2003, σχ. 21×15 ἐκ., σσ. 1-202.

Ὁ Ἀναπληρωτῆς Καθηγητῆς στό Τμήμα Κοινωνικῆς Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ἔχει διδάξει ὡς εἰδικός ἐπιστῆμων στό Παιδαγωγικόν Τμήμα Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἔχει συμμετάσχει μέ ἀνακοινώσεις ἢ εἰσηγήσεις σέ πολλά θεολογικά καί παιδαγωγικά συνέδρια καί ἔχει ἐκπροσωπήσει τό Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας σέ διάφορα διεθνή θεολογικά συνέδρια καί διασκέψεις, διακρίνεται γιά τίς προσπάθειές του πρὸς ἐκσυγχρονισμόν τῆς Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς Ἐπιστήμης στόν τόπον μας μετὰ τὴ λαμπρὴ μετεκπαίδευσή του στό Πανεπιστήμιον τοῦ Lancaster (Ἀγγλία).

Στόν ὡς ἄνω μνημονευθέντα τόμον ἔχει συγκεντρώσει καί ἐπεξεργασθῆ ὠρισμένα πρόσφατα μελετήματά του, ποῦ ἔχουν δημοσιευθῆ σέ περιοδικά καί συλλογικούς τόμους.

Μετὰ τὸν *Πρόλογον* (σσ. 11-14) ὁ κ. Περσελῆς ἐξετάζει τὰ ἑξῆς θέματα: Ἡ Κατήχησις καί τὸ Κήρυγμα ὡς μέσα ἐκκλησιαστικῆς διακονίας (σσ. 15-34)· Χριστιανικὴ Παιδεία καί Οἰκογενειακὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή κατὰ τὸν ἱ. Χρυσόστομον (σσ. 35-62)· Χριστιανικὴ Ὁρθόδοξη Ἀγωγή ὡς σύγχρονη ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία (σὲ ἀγγλικὴν γλῶσσα ὑπὸ τὸν τίτλον *Christian Orthodox Education as a contemporary education process*, σσ. 63-78)· Προοπτικὲς τῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς στὴν διαμόρφωσιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτιστικοῦ καί ἐκπαιδευτικοῦ γίνεσθαι (σσ. 79-96)· Θρησκευτικὸς πλουραλισμὸς καί θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις στὴν Εὐρώπη καί στὴν Ἑλλάδα (σὲ ἀγγλικὴν γλῶσσα ὑπὸ τὸν τίτλον *Religions pluralism and religions education in Europa and Greece*, σσ. 97-114)· Μεσογειακὲς θρησκευτικὲς παραδόσεις καί σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή (σσ. 115-128)· Οἰκολογικὴ κρίσις καί Χριστιανικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή (σὲ ἀγγλικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὸν τίτλον *Ecological Crisis and Christian Religions Education*, σσ. 129-140)· Ἀνθρώπι-

να δικαιώματα και σχολική θρησκευτική άγωγή (σσ. 141-156)· Τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στὴν Μέσην Ἑκπαίδευσιν (σσ. 157-172)· Χριστιανικὴ ἀντιμετώπιση τῆς τρίτης ἡλικίας (σσ. 175-198).

Ὅλα τὰ μελετήματα αὐτὰ εἶναι εὐστοχα καὶ ἀξιέπαινα, τὰ ὁποῖα κατὰ τρόπον τεκμηριωμένον κάνουν φανερόν τὸν προβληματισμόν τοῦ συγγραφέως σὲ θέματα ὀρθοδόξου χριστιανικῆς ἀγωγῆς. Τόσον ἡ ἐπιλογή τῶν θεμάτων, ὅσον καὶ ὁ τρόπος διαπραγματεύσεως αὐτῶν ἀναδεικνύουν τὴν πρόθεσιν νὰ δύναται τὸ χριστιανικὸν παιδαγωγικὸν ἔργον νὰ ἀνταποκρίνεται ἐπιτυχῶς στὶς ἀπαντήσεις τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, νὰ ἀξιοποιῇ τὰ δεδομένα τῶν συναφῶν ἐπιστημῶν καὶ νὰ ὀδηγῇ σὲ ἀναστοχασμὸν γιὰ θέματα ἐπιστημονικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐπικαιρότητος. Ἡ γλαφυρὴ γλῶσσα καὶ ὁ ἐπίκαιρος καὶ συγχρονισμένος τρόπος τοῦ ἐκφράζεσθαι κάνει τὰ μελετήματα τοῦ κ. Περσελῆ ἐνδιαφέροντα, ἐλκυστικὰ καὶ ἐποικοδομητικὰ.

Ἡ πρόθεσις τοῦ πρὸς ἐπαρκῆ τεκμηρίωσιν αὐτῶν γίνεται αἰσθητὴ στὴν παράθεσιν πολλῶν σημειώσεων, παραπομπῶν καὶ πλουσιωτάτης ἑλληνικῆς καὶ ξένης βιβλιογραφίας. Στὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι εἰς μίαν ἀναδημοσίευσιν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος μελετημάτων τοῦ κ. Περσελῆ δὲν θὰ ἦταν ἄστοχη ἢ περιττὴ καὶ ἡ παράθεσις μερικῶν τουλάχιστον τίτλων πολλῶν δημοσιευμάτων τοῦ ὑπογραφομένου, τὰ ὁποῖα κατ' ἄμεσον τρόπον συναρτῶνται τόσον πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν περισσοτέρων μελετημάτων τούτων, ὅσον καὶ πρὸς τὶς προβαλλόμενες ἀπὸ αὐτὰ ἀξιέπαινες ἐκσυγχρονιστικὲς προοπτικὲς, οἱ ὁποῖες ἰδιαίτερος μᾶς χαροποιοῦν. Δειγματοληπτικῶς ἀναφέρω ὅτι στὴν ἀξιόλογη μελέτη τοῦ γιὰ τὶς προοπτικὲς τῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς στὴν διαμόρφωσιν τοῦ πολιτισμικοῦ καὶ εὐρωπαϊκοῦ γίνεσθαι θὰ ἦταν δυνατόν τουλάχιστον στὶς Σημειώσεις νὰ μνημονευθοῦν τὰ δημοσιεύματά μου «Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρώπη» (Ἀθήνα, 1983), «Ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ τὸ δράμα τῆς Ἠνωμένης Εὐρώπης» (Ἀθήνα, 1990), «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἐπικοινωνίαν» (Ἀθήνα, 1995), «Τὸ πνεῦμα στὴν Εὐρώπη» (Ἀθήνα, 1997).

Ὁ κ. Περσελῆς ὀρθῶς ἐπισημαίνει, ὅτι πρέπει νὰ ἐναρμονισθοῦν οἱ ἀπὸ χριστιανικὴν σκοπιᾶν ἀλληλοπεριχωρούμενοι ὄροι «κατήχησις» καὶ «παιδεία», γιὰ τὴν ὁποίαν «παιδείαν» –θὰ προσθέταμε– στὴν λειτουργικὴν καὶ θεολογικὴν παράδοσίν μας δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ ὁ ὠραῖος ὄρος «μόρφωσις», ποῦ ἐτυμολογικὰ σημαίνει τὸν ἔξανθρωπισμόν τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή τὸ νὰ προσλάβῃ ἢ «κατ' εἰκόνα καὶ «καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ πλασθεῖσα ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς τὴν μορφὴν ποῦ τῆς ταιριάζει, μὲ ἄλλην διατύπωσιν τὸ νὰ γίνῃ ὁ ἀνθρώπος ἀληθινὰ ἀνθρώπος. Γι' αὐτὸν θὰ ἔλεγεν ὁ Μένανδρος: «Ὡς χαρίεν ἔστ' ἀνθρώπος, ὅταν ἀνθρώπος ᾖ» ὥστε τὸ ιδεῶδες τῆς παιδείας

ἡ μορφώσεως ταυτίζεται πρὸς τὸ γνήσιον ἀνθρωπιστικὸν ιδεῶδες.

Ὁ κ. Περσελῆς μὲ τὴν ἕως τώρα πολύπτυχη προσφορὰν τοῦ ἔχει ἀποδείξει ὅτι γνωρίζει τὰ σύγχρονα παιδαγωγικὰ ρεύματα, δύναται νὰ διεξαγάγῃ ἐπιτυχῆ διάλογον γιὰ ἐπίκαιρα θέματα «κατηχήσεως», «παιδείας», «μορφώσεως» καὶ «ἀγωγῆς» καὶ ἔχει ὅλες τὶς προϋποθέσεις ὥστε στὸ μέλλον, ἀφοῦ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν μέριμναν πρὸς ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐξελιξέως, νὰ ἐπιδοθῇ στὴν συγγραφὴν συνθετικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα μέσα στὸν ἑλληνικὸν καὶ εὐρωπαϊκὸν πνευματικὸν περιγύρον θὰ προβάλλουν τόσον τὸ ἑλληνορθόδοξον κατηχητικὸν καὶ μορφωτικὸν ιδεῶδες, ὅσον καὶ τοὺς συγχρονισμένους διδακτικὸς τρόπους πρὸς μετάδοσιν καὶ πραγμάτωσιν αὐτοῦ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ἰωάννας Στούφη-Πουλημένου, *Τὸ φράγμα τοῦ Βήματος τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1999, σχ. μεγάλο 30x22 ἐκ., σσ. 1-252.

Ἡ ὡς ἄνω μονογραφία εἶναι ἡ ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορία διατριβή, πού ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Τμῆμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατόπιν εἰσηγήσεως τῆς τριμελοῦς συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς τῶν καθηγητῶν κ. Βλασίου-Φειδᾶ, Ἐμμανουὴλ Κωνσταντινίδη καὶ Γεωργίου Ἀντουράκη, ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ ὁ ἐπιβλέπων καθηγητής.

Πρόκειται περὶ λαμπρῆς ἀρχαιολογικῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία ἐρευνᾷ τὸ φράγμα τοῦ ἱεροῦ βήματος τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, πού περιλαμβάνονται στὰ γεωγραφικὰ ὄρια τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο στὸ μεγαλύτερο μέρος του ἀποτελοῦσε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν μέρος τῆς διοικητικῆς περιοχῆς τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ. Γι' αὐτὸ ἡ μελέτη ἐνισχύεται μὲ ἐξέτασιν καὶ τῶν σχετικῶν μνημείων τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Ἐπίσης ἐνισχύεται ἡ ἔρευνα ἐνδεικτικῶς διὰ συγκρίσεως τοῦ ἑλληνικοῦ παλαιοχριστιανικοῦ φράγματος πρὸς τὸ φράγμα ναῶν τοῦ ὑπολοίπου χριστιανικοῦ κόσμου. Ἡ ἔκφρασις «φράγμα» τοῦ ἱ. Βήματος προτιμᾶται ἀπὸ τὴν συγγραφέα ὡς ἐκφραστικώτερος *terminus technicus* πρὸς ἐπισήμανσιν τῆς κατὰ κανόνα ἐλαφροῦς κατασκευῆς, πού κατὰ τὴν πρώτην χριστιανικὴν περίοδον χωρίζε τὸ ἱ. βῆμα ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπον ἱ. ναόν. Γιὰ τὴν κατασκευὴν αὐτὴν συνηθισμένες εἶναι στίς πηγὰς καὶ στὰ βοηθήματα διάφορες ὀνομασίες: «κάγκελλος» ἢ «κάγκελλα», «δίκτυα», «δρύφακτα» ἢ «δρύφακτοι», «στήθεα», «θώρακες», «περιβόλοι», «κιόνια», «περιφραγή», «διάστιλα», «κυγκλίδες τοῦ ἱ. βήματος», «τέμπλον - εἰκονοστάσιον», «φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου», κ.λπ.

Μετά τὸν Πρόλογον καὶ τὸν Πίνακα περιεχομένων (σσ. 7-12) ἡ Εἰσαγωγή τοῦ ἔργου παρουσιάζει ἀφ' ἑνὸς τὸ «Ἱστορικό καὶ Πνευματικό περιβάλλον» (σσ. 13-34) μὲ ὑπόμνησιν τῆς πολιτικῆς καὶ διοικητικῆς ὀργανώσεως τῆς μελετωμένης ἐποχῆς καὶ περιοχῆς καὶ τῆς λειτουργικῆς ἀτμοσφαιρας αὐτῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ ἐπισημάνσιν τῶν προϋποθέσεων καὶ τῆς μεθόδου τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐρευνητικῆς ἐργασίας.

Τὸ Α' μέρος (σσ. 35-70), ποῦ ἔχει τὸν τίτλον «*Τυπολογία, Ὑλικὰ δομῆς καὶ Μορφολογία τοῦ φράγματος*», παρουσιάζει ἐν πρώτοις τὴν γενικὴν τυπολογικὴν κατάταξιν τῶν φραγμάτων καὶ τὴν σχέσιν τῶν πρὸς τὶς λειτουργικὰ κατασκευὰς τοῦ ναοῦ καὶ τὴν προτιμωμένην Ἀρχιτεκτονικὴν, μὲ κατάληξιν τὴν διατύπωσιν συμπερασμάτων, ποῦ ἀφοροῦν στὴν γεωγραφικὴν καὶ χρονολογικὴν κατανομὴν τῶν τύπων τοῦ φράγματος. Στὴν συνέχεια παρουσιάζεται ἡ καταπληκτικὴ ποικιλία τῆς μορφολογίας τοῦ φράγματος, κατὰ τόπους καὶ χρόνους.

Τὸ Β' μέρος (σσ. 123-162), ποῦ ἔχει τὸν τίτλον «*Ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῆς δημιουργίας καὶ ἐξελίξεις τοῦ φράγματος*», μὲ ἀξιολόγους θεολογικοὺς καὶ λειτουργικοὺς στοχασμοὺς προβάλλει τὴν θεολογικὴν καὶ λειτουργικὴν σημασίαν τοῦ χαμηλοῦ φράγματος, τοῦ ὑψηλοῦ φράγματος, τῆς τοξωτῆς πύλης καὶ τοῦ προστώφου. Ἔτσι ἡ σ. γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀρχαιολογικὴ μελέτη τῶν χριστιανικῶν μνημείων δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ, ἄνευ γνώσεως τῶν θεολογικῶν καὶ λατρευτικῶν τους συν-αρτήσεων.

Τὸ Γ' μέρος (σσ. 163-196) ὑπὸ τὸν τίτλον «*Κατάλογος μνημείων*» προβάλλει λεπτομερῶς τὰ μελετηθέντα μνημεῖα τῆς νοτίας καὶ κεντρικῆς Ἡπειρωτικῆς, τῆς Βορειοδυτικῆς καὶ Βορείας καὶ τῆς Νησιωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἐξαιρεῖ σ' ἓνα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν τὰ συναρτώμενα πρὸς τὸ θέμα τῆς διατριβῆς στοιχεῖα.

Στὰ *Ἐπιλεγόμενα* (σσ. 197-200) ἡ συγγραφεὺς καταλήγει στὴν ἐξῆς ἐνδιαφέρουσαν καὶ ἀξιόλογη συμπερασματικὴν διαπίστωσιν: «*Διαπιστώνεται ὅτι στὸ Ἀνατολικὸ Ἰλλυρικὸ, μὲ κέντρο τὴ Θεσσαλονίκη, ἴσχυε μέχρι τὰ μέσα τοῦ στ' αἰῶνα λειτουργικὴ πράξις σχετικὰ αὐτόνομη ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πράξις τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀντίθετα τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ σημεῖο τῆς μεταφορᾶς τῶν δώρων, ὁ λειτουργικὸς τύπος τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ βρίσκεται πιὸ κοντὰ πρὸς τὸν Γαλλικανικὸ καὶ ἴσως τὸν Ἀμβροσιανὸν τύπο. Ἡ Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, δὲν ἀποτελοῦσε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν περίοδον μόνον διοικητικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ σημαντικώτατον ἐκκλησιαστικὸν κέντρο μὲ κύρος καὶ ἀκτινοβολία. Διατηροῦσε σχετικὴ ἐκκλησια-*

στική αυτονομία τόσο από τη Ρώμη όσο και από την Κωνσταντινούπολη και, παρά την έντονη μητροπολιτική παράδοση που υπήρχε στην Ελλάδα, ή *Ἀρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης αναδείχθηκε σε υπερμητροπολιτική αυθεντία, μέσα στα πλαίσια βέβαια της Πενταρχίας τῶν Πατριαρχῶν*», (σσ. 198-199).

Ἡ ὡραιότατη ἔκδοσις τοῦ ἔργου καταλήγει μὲ περίληψιν σὲ ἀγγλικὴν γλῶσσαν (Summary), μὲ Βιβλιογραφίαν - Συντομογραφίες, καὶ μὲ διαφωτιστικούς πίνακες καὶ χάρτες (σσ. 201-252).

Ἦδη τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα μαρτυροῦν περὶ τῆς ἐκλεκτῆς ποιότητος τῆς διατριβῆς, ἡ ὁποία ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἐποικοδομητικὴν συμβουλευτικὴν ἀρωγὴν τοῦ ἐπιβλέποντος καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Ἀντογόρακη, τῶν λοιπῶν μελῶν τῆς Συμβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς καθηγητῶν κ.κ. Βλασίου Φειδᾶ καὶ Ἐμμανουὴλ Κωνσταντινίδη καὶ τῶν ὑπολοίπων μελῶν τῆς ἑπταμελοῦς ἐπιτροπῆς κρίσεως καθηγητῶν π. Γεωργίου Μεταλληνοῦ, κ. Ἡλία Μουτσούλα, κ. Νικολάου Γκιολέ, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ καθηγητοῦ κ. Δημητρίου Γόνη.

Ὁφείλονται συγχαρητήρια στὴν κ. Ἰωάννα Στούφη - Πουλημένου, ἡ ὁποία τώρα ὑπηρετεῖ ὡς Λέκτωρ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γιὰ τὸ ἐξαιρετὸ καὶ ἐλπιδοφόρο ἐρευνητικὸ ταλέντο της. Μὲ ἀξιέπαινη ἐπιμέλειαν χρησιμοποίησε ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, πρακτικὰ ἀνασκαφῶν, φωτογραφίες καὶ ἀποτυπώσεις σὲ σχέδια ἀπὸ προσωπικὲς της ἐπισκέψεις στὰ μνημεῖα καὶ μουσεῖα, ἀναρίθμητες πηγές καὶ βοηθήματα, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς πίνακες τῶν Συντομογραφιῶν καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ξένης βιβλιογραφίας, ἔργα Πατέρων καὶ πολλὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα καὶ ἐνέταξεν αὐτὰ στὶς ὀργανικὲς συναρτήσεις τους. Μὲ ὀξυδέρκειαν ἀντιμετώπισε προβλήματα τεκμηριώσεως ἔνεκα ἐλλείψεως ἢ πλημμελοῦς υπάρξεως λειψάνων τοῦ ἱ. βήματος, διετύπωσε παρατηρήσεις ἢ ἀντιρρήσεις πάνω σὲ γνώμες ἄλλων ἐρευνητῶν καὶ ὑπερακόντισε τὴν ἀποσπασματικὴν ἕως τώρα ἔρευναν ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος, παρουσιάζοντας μίαν συνθετικὴν ἐργασίαν, στὴν ὁποίαν ἐρευνᾶται πλήρως καὶ συστηματικῶς τὸ φράγμα τοῦ ἱ. βήματος τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ.

Ἡ χρῆσις μεγάλης ποσότητος ποικίλου ὕλικου δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἄσκοπες παρεκβάσεις, διότι ἡ σ. κατορθώνει νὰ ὑποτάξῃ τὸ ὕλικόν αὐτὸ στὴν ὀργανικὴν ἐνότητα τῶν στόχων τῆς διατριβῆς. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε ἡ εὐστοχὴ χρῆσις ὄχι μόνον τῆς φαινομενολογικῆς καὶ τῆς συγκριτικῆς μεθόδου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἱστοριογενετικῆς μεθόδου, ἡ ὁποία σὲ πλῆθος μαρτυριῶν, γιὰ τίς ὁποῖες ὑπάρχουν πλουσιώτατες διαφωτιστικὲς ὑποσημειώσεις, ἀνιχνεύει

τόν μίτον τῆς ἐξελίξεως, δηλ. ἐπὶ τοῦ προκειμένου τῆς ἱστοριοαρχαιολογικῆς δημιουργίας νέων μορφῶν. Ἡ ἐργασία τῆς κ. Ἰωάννας Στούφη-Πουλημένου ἀποτελεῖ πράγματι «*συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἱεροῦ βήματος, ἀλλὰ καὶ τῆς Λατρείας καὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος καὶ εὐρύτερα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, μιᾶς περιοχῆς γιὰ τὴν ὁποία οἱ γραπτὲς πηγὲς δὲν εἶναι ἐπαρκῶς διαφωτιστικὲς κατὰ τὴν περίοδο αὐτή*».

Εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ κ. Στούφη-Πουλημένου ἔχει ὄλες τὶς προϋποθέσεις νὰ προωθήσῃ τὴν ἔρευναν στὸν τομέα τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Εὐχόμεθα ἢ ἕως τώρα ἀποδοτικὴ ἔρευνά της νὰ συνεχισθῇ διὰ τῆς συνδέσεως τοῦ ἐρευνητικοῦ της ταλέντου καὶ μὲ μελλοντικὴν προσωπικὴν της ἀνασκαφικὴν ἢ ἄλλου εἶδους πρωτογενῆ ἐργασίαν γιὰ ὄλως ἀνεξερεύνητα θέματα. Τὸ ἐρευνητικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν της χάρισμα φαίνεται καὶ εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος 2002 ἐκδοθὲν ἔργον της ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ἱερὰ Μονὴ Πετράκη (Ἱστορία - Ἀρχιτεκτονικὴ - Γλυπτός διάκοσμος - Ζωγραφικὴ)*, (Ἐκδόσεις, «Διήγησι», σχ. 24×17 ἐκ. σσ. 1-248), τὸ ὁποῖον εἰς μίαν συνολικὴν παρουσίαισιν τῆς Ἱερᾶς αὐτῆς Μονῆς, –ἢ ὁποία γιὰ τὴν μεγάλην ἐθνικὴν, κοινωνικὴν καὶ πολιτιστικὴν προσφορὰν της ὀνομάσθηκε «*Εὐεργέτης τῶν Ἀθηῶν*» – παρουσιάζει καὶ πολλὰ νέα στοιχεῖα, ποῦ δὲν παρουσιάσθησαν ποτέ.

Καὶ τὰ 2 αὐτὰ ἔργα τῆς κ. Στούφη-Πουλημένου διακρίνονται γιὰ τὴν ἐπιμελημένην ἐκδόσίν τους μὲ πλῆθος φωτογραφιῶν (μαύρων τὸ πρῶτον ἢ μαύρων καὶ θαυμασίων ἐγχρώμων τὸ δεύτερον) καὶ μὲ πολλὰ σχέδια, ποῦ ἔγιναν μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ συζύγου τῆς συγγραφέως Δρος ἀρχιτέκτονος κ. Γρηγορίου.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ καὶ ἡ Σύγκλητος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐνέκριναν νὰ ἐκτυπωθῇ ἢ ἀνωτέρω παρουσιασθεῖσα διδακτορικὴ διατριβὴ περὶ τοῦ φράγματος τοῦ ἱ. βήματος ἀπὸ τὸ κληροδόμημα τῆς ἀειμνήστου Βασιλικῆς Μωραΐτου, συζύγου τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν Δημητρίου Ν. Μωραΐτου. (Ὡς γνωστόν, ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης τῆς Βασιλικῆς Μωραΐτου εἶναι ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς [τώρα Ὀμότιμος] καθηγητὴς κ. Ἐμμανουὴλ Κωνσταντινίδης).

Τέλος ἄς προσθέσωμεν, ὅτι τὰ δύο μνημονευθέντα ἔργα ἀποτελοῦν συμβολὴν ὄχι μόνον στὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν, ἀλλὰ καὶ στὴν –συνδεδεμένη μὲ αὐτήν– Ἱστορίαν τῆς Λατρείας καὶ τῆς καθ' ὄλου Λειτουργικῆς. Στὴν συνάφειαν αὐτὴν ἄς ἐπιτραπῇ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι εἰς μίαν τυχὸν ἐκ νέου παρουσίαισιν ὑπὸ τῆς σ. τῶν παραγράφων τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς αὐτῆς, ποῦ ἀναφέρονται στοὺς λειτουργικοὺς τύπους τῶν ἀρχαίων

Ἐκκλησιῶν, θὰ ἦταν δυνατόν νά γίνη παραπομπή καί σέ μερικές εἰδικές σχετικές μελέτες τοῦ ὑπογραφομένου περὶ τῶν λειτουργικῶν τύπων Ἀνατολῆς καί Δύσεως.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Εὐαγγελίας Τσαγκαρλῆ-Διαμάντη, *Ἡ πατερική διδασχὴ στὰ Κατηχητικά Σχολεῖα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος – Ἱστορική διαδρομή καί διδακτική ἀξιολόγηση*, Διδακτορική διατριβή, Ἐκδόσεις Λύχνος, Ἀθήνα 2003, σχῆμα μέγало 29x21 ἐκ., σσ. 1-402.

Ἡ σέ ψηφιακὴν ἔκδοσιν παρουσιασθεῖσα ὀγκώδης αὐτὴ διδακτορική διατριβὴ ἔχει ἐγκριθῆ ὁμοφώνως μὲ τὸν βαθμὸν Ἄριστα ἀπὸ τὸ Τμήμα Κοινωνικῆς Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Συγγραφεὺς αὐτῆς εἶναι ἡ πτυχιούχος τῆς Θεολογίας κ. Εὐαγγελία Τσαγκαρλῆ-Διαμάντη, ἡ ὁποία ἐπίσης ἔχει λάβει μὲ τὸν βαθμὸν Ἄριστα τόσον πτυχίον ἐτησίας μετεκπαιδεύσεως στὴν Σ.Ε.Λ.Μ.Ε., ὅσον καί Μεταπτυχιακὸν Δίπλωμα (Master) ἀπὸ τὸ Τμήμα Φ.Π.Ψ. (Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς, Ψυχολογίας) τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ εἰδίκευσιν στὴν «*Θεωρία καί Πράξη τῆς Διδασκαλίας καί τῆς Ἀξιολόγησης*». Ἀκολουθῶς ἀποσπᾶσθηκε στὸν τομέα Παιδαγωγικῆς τοῦ μνημονευθέντος Τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν πρὸς ἐπιστημονικὴν συνεργασίαν γιὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν Σεμιναρίων Εἰδικῆς Διδακτικῆς, τὴν διδασκαλίαν εἰς αὐτὰ καί τὴν διδακτικὴν ἄσκησιν τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογίας στὰ σχολεῖα.

Κατὰ τὴν διαδικασίαν τῆς ἐκπονήσεως τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς ἡ συγγραφεὺς δέχθηκε τίς συμβουλευτικὲς ὑποδείξεις τοῦ ἀνήκοντος στὴν Τριμελῆ Συμβουλευτικὴν Ἐπιτροπὴν ἐπιβλέποντος Ἀναπληρωτοῦ Καθηγητοῦ κ. Ἐμμανουὴλ Περσελῆ, τῶν λοιπῶν μελῶν αὐτῆς καθηγητοῦ κ. Ἀλεξάνδρου Σταυροπούλου καί τοῦ Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ π. Κωνσταντίνου Φούσκα καί τῶν ὑπολοίπων μελῶν τῆς Ἑπταμελοῦς Ἐπιτροπῆς Κρίσεως, δηλ. τῶν Καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς π. Γεωργίου Βαγιαννοῦ, κ. Γεωργίου Κρουσταλάκη καί κ. Θεοδώρου Παπακωνσταντίνου, ὡς καί τῶν Καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς κ.κ. Κωνσταντίνου Δελικωνσταντῆ καί Παναγιώτου Τζιράκη.

Ἡ ἀξία ἐπαίνων ἐξαιρετικὴ σέ ποιότητα διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς κ. Εὐαγγελίας Τσαγκαρλῆ-Διαμάντη εἶναι καρπὸς τόσον θεωρητικῆς μελέτης, ὅσον καί ἐμπειρικῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας, ποῦ ἔγινε στὰ Κατηχητικά Σχολεῖα.

Μετά τόν Πρόλογον (σσ. 5-6), τίς Συντομογραφίες (σ. 7), ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 8-12) διαγράφει τὰ πλαίσια, τοὺς στόχους καὶ τὴν μεθοδολογίαν τοῦ ἐρευνητικοῦ τμήματος τῆς διατριβῆς. Ἀκολουθοῦν δύο μέρη, ἕκαστον ἐκ τῶν ὁποίων ἔχει τρία κεφάλαια.

Στὰ τρία κεφάλαια τοῦ *Α'* μέρους (σσ. 13-132) παρουσιάζονται τὰ ἐξῆς: Στὸ πρῶτο κεφάλαιο γίνεται ἱστορικὴ ἀναδρομὴ ἀπὸ τὴν Ὀθωνικὴν ἐποχὴν (1833), γιὰ νὰ φανῆ ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῆς Ὀρθόδοξης Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας, ποὺ αἰτιολογεῖ τὴν καθυστέρησιν τῆς ἐνάρξεως Κατηχητικῶν Σχολείων μὲ πρωτοβουλίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία στίς πρώτες δεκαετίες τῆς ἱστορίας αὐτῶν ἀνεγνώριζε τὰ Κατηχητικὰ Βοηθήματα τῆς Ἀδελφότητος «Ζωή». Στὸ δεύτερον μέρος παρουσιάζονται τὰ Ἀναλυτικὰ Προγράμματα τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἀντιστοίχων Βοηθημάτων πρὸς ἀνίχνευσιν καὶ ἀνεύρεσιν πατερικῶν κειμένων. Στὸ τρίτον κεφάλαιον περιγράφεται ἡ κατάστασις τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων ἕως τίς ἡμέρες μας καὶ καταγράφονται οἱ πολιτικὲς συνθήκες καὶ οἱ θεολογικὲς τάσεις στὸν ὀρθόδοξον ἑλληνικὸν χῶρον κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα, κατὰ τὸ ὅποιον ἐγένετο ἡ ἀναμόρφωσις ὄλων τῶν Ἀναλυτικῶν Προγραμμάτων τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νὰ φανοῦν τὰ αἷτια ποὺ ὠδήγησαν τοὺς ὑπευθύνους στίς συγκεκριμένους ἐπιλογὰς γιὰ τὴν κατήχησιν. Ἀναλύονται στὴν συνέχειαν οἱ θεολογικοὶ καὶ παιδαγωγικοὶ λόγοι, ποὺ σνηγοροῦν στὴν διδασκαλίαν κειμένων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Στὸ *Β'* μέρος (σσ. 135-305) τὸ τέταρτον κεφάλαιον προβάλλει προτάσεις γιὰ τὸν συνδυασμὸν τῶν Ἀναλυτικῶν Προγραμμάτων καὶ τῶν διδασκαλιῶν. Τὸ πέμπτον κεφάλαιον παρουσιάζει μεθοδολογικὲς προσεγγίσεις κατὰ τὸν σχεδιασμὸν καὶ τὴν ἐφαρμογὴν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων. Τὸ ἕκτον κεφάλαιον ἔχει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ πρωτοτυπίαν, διότι παρουσιάζει καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ ἀποτελέσματα τῆς σχετικῆς ἔρευνας στὰ Κατηχητικὰ Σχολεῖα μὲ συνεργασίαν Κατηχητῶν καὶ μαθητῶν, μὲ ἐρωτηματολόγια, μὲ πιλοτικὰ προγράμματα, μὲ «ὀμαδοκεντρικὴν» διδασκαλίαν, μὲ πλῆθος στατιστικῶν πινάκων κ.λπ. Ἡ σχετικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε στὴν Ἱ. Ἀρχιεπισκοπὴν Ἀθηνῶν καὶ σὲ ὀκτώ Ἱ. Μητροπόλεις μὲ τὴν συνεργασίαν μαθητῶν καὶ Κατηχητῶν 50 Κατηχητικῶν Σχολείων τῆς πρώτης καὶ δευτέρας βαθμίδος.

Στὸ τέλος τῆς διατριβῆς ὑπάρχουν Συμπεράσματα καὶ προτάσεις (σσ. 292-297), Περίληψις τοῦ περιεχομένου (σ. 298-305), Παράρτημα περὶ τῆς ἀξίας τῶν Πατερικῶν κειμένων, ἐννέα θεματικὲς ἐνότητες πατερικῆς διδασκαλίας στὰ Κατηχητικὰ Σχολεῖα καὶ ἐκτενεστάτη ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία (σσ. 306-402).

Είναι προφανές ότι η συγγραφεύς έδειξε μεγάλην επιμέλειαν, κατέβαλε πολὺν κόπον καὶ χρησιμοποίησε τὴν ὑποδομὴν τῆς παιδαγωγικῆς της μορφώσεως, διὰ νὰ ἐξετάσῃ ἱστορικῶς καὶ ἀξιολογήσῃ τὰ Κατηχητικὰ Σχολεῖα καὶ τὰ Κατηχητικὰ βοηθήματα στὸν χώρον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν ὀπτικὴν γωνίαν τῆς ἀξιοποιήσεως ἢ μὴ ἀξιοποιήσεως ἀπὸ αὐτὰ τῆς πατερικῆς διδαχῆς. Ὡς σημειώνει ἡ ἴδια, «τὰ νέα στοιχεῖα –πρωτοτυπία– αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι: 1) Ἀνακεφαλαιώνει καὶ διασαφηνίζει πολλὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς, ὅσον ἀφορᾷ στὰ Ἀναλυτικὰ Προγράμματα καὶ τὰ βιβλία-βοηθήματα στὸν χώρο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της μέχρι σήμερα. 2) Ἀπαντᾷ στὸ σημαντικό ἐρώτημα γιατί ἡ πατερικὴ διδαχὴ δὲν χρησιμοποιήθηκε ἀρκετὰ καὶ δὲν ἐπηρέασε σημαντικὰ τὴ νεοελληνικὴ καττήρηση. 3) Εἰσάγει νέα μεθοδολογικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν χώρο τῆς σύγχρονης Παιδαγωγικῆς καὶ εἰδικότερα τῆς Διδακτικῆς, μὲ τὴ διδασκαλίαν πατερικῶν κειμένων καὶ 4) Νέο στοιχεῖο στὴν ἐρευνα συνιστᾷ καὶ ἡ δοκιμὴ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὁμαδοκεντρικῆς διδασκαλίας, ὡς συνεργατικῆς μεθόδου, στὰ κατηχητικὰ σχολεῖα τῶν ἐνοριῶν, κατώτερης καὶ μέσης βαθμίδος» (σ. 301).

Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ διατριβὴ τῆς κ. Τσαγκαρλῆ-Διαμάντη εἶναι λαμπρὰ ἐρευνητικὴ ἐργασία, ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν σαφήνειαν καὶ πληρότητά της καὶ ποὺ εἰσάγει νέα στοιχεῖα στὸν τομέα τῆς ἀξιολογήσεως τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων καὶ Βοηθημάτων, ἀνοίγει καὶ παρουσιάζει νέες προοπτικῆς, ἀξιοποιεῖ γιὰ τὸ Κατηχητικὸν ἔργον εἰδοποιὰ μεθοδολογικὰ στοιχεῖα τῆς καθ' ὅλου Παιδαγωγικῆς καὶ τῆς Διδακτικῆς καὶ ὑποβοηθεῖ τὴν αὐτοκριτικὴν καὶ τὸν αὐτοέλεγχον τῶν καθ' οἷονδήποτε τρόπον ἀσχολουμένων μὲ τὸ ἔργον τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων.

Ἀναμφιβόλως ἡ διατριβὴ αὐτὴ καθιστᾷ συνειδητόν ὅτι πρέπει νὰ γίνε-ται δαφιλεστέρα χρῆσις τῆς πατερικῆς διδαχῆς στὰ Κατηχητικὰ Σχολεῖα καὶ Βοηθήματα καὶ ὅτι πρέπει πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν, ὡς σημειώνει ἡ συγγραφεύς, «ἡ ἐρευνα νὰ ἐπαναλαμβάνεται, ὥστε νὰ ὑπάρχει ἡ εἰκόνα τῆς πραγματικότητος, νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ ἐργήγορση καὶ νὰ προωθεῖται τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας σ' αὐτοὺς τοὺς χαλεποὺς καιροὺς» (σ. 301).

Νομίζομεν, ὅτι ἡ σχετικὴ ἐρευνα, ποὺ πρέπει νὰ ἐπαναληφθῇ καὶ συνεχισθῇ, θὰ εἶναι περισσότερο ρεαλιστικὴ καὶ ἐποικοδομητικὴ, ἐὰν ἀνταποκρίνεται στὰ ἑξῆς σταθερὰ αἰτήματα:

1) Ἐκάστη συγκεκριμένη ἐρευνητικὴ προσπάθεια πρέπει νὰ περιορίζεται σ' ἓνα συγκεκριμένον στόχον, ὥστε τὸ περὶ αὐτῆς σχετικὸν δημοσίευμα νὰ μὴν εἶναι πολὺ ὀγκῶδες καὶ νὰ μὴ περιέχῃ τμήματα, στὰ ὁποῖα γίνονται παρεκβάσεις καὶ παρεμβάλλονται στοιχεῖα ἄσχετα πρὸς τὸν συγκεκριμένον σκοπὸν τῆς προβολῆς τῆς πατερικῆς διδασκαλίας.

2) Ἡ ὕλη τῶν μαθημάτων στὰ Κατηχητικά Σχολεῖα πρέπει νὰ συμπληρώνη τὴν ὕλην τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στὰ σχολεῖα, στὸ ὅποιον πρέπει νὰ ἐπανεισαχθῆ ἡ διδασκαλία πατερικῶν κειμένων.

3) Ἡ ἀξιολόγησις τῶν Κατηχητικῶν Βοηθημάτων δὲν θὰ εἶναι ἀντικειμενική, ὅταν λησμονῆται ὅτι αὐτὰ προορίζονται ὄχι γιὰ τοὺς μαθητές, ἀλλὰ γιὰ τοὺς κατηχητές, οἱ ὅποιοι, γιὰ νὰ εἶναι ἄξιοι τῆς ἀποστολῆς τους, πρέπει νὰ ἔχουν γνώσεις πολὺ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐνδεικτικῶς ὑποδεικνυόμενες σ' αὐτοὺς στὰ Κατηχητικά Βοηθήματα.

4) Τὰ Πατερικὰ Κείμενα κατὰ κανόνα εἶναι καταλληλότερα γιὰ τὰ Ἀνώτερα Κατηχητικά Σχολεῖα καὶ ὀλίγον κατάλληλα γιὰ τὰ Κατώτερα Κατηχητικά Σχολεῖα. Κατάλληλα εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον γιὰ τὰ Μέσα Κατηχητικά Σχολεῖα.

5) Ἡ εὐστόχως ὑποδεικνυομένη ἀπὸ τὴν κ. Τσαγκαρλῆ-Διαμάντη ὁμαδοκεντρικὴ διδασκαλία εἶναι πολὺ καταλληλότερη γιὰ τοὺς ἐνοριακοὺς νεανικοὺς κύκλους.

6) Ὅταν τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας στὰ Κατηχητικά Σχολεῖα εἶναι γνησίως ὀρθόδοξον, τότε ὁπωσδήποτε λανθανόντως διαποτίζεται ἀπὸ πατερικὸν πνεῦμα, ἔστω καὶ ἂν δὲν χρησιμοποιοῦνται συγκεκριμένα πατερικὰ κείμενα. Παρὰ ταῦτα, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι συγκεκριμένες πατερικὲς διδαχὲς καὶ πατερικὲς περικοπὲς πρέπει νὰ ἐμπλουτίζουν στὸ μέλλον περισσότερο τὴν διδακτέαν ὕλην τόσον στὰ κατηχητικά σχολεῖα, ὅσον καὶ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν.

7) Ἡ παράθεσις πατερικῶν κειμένων δὲν πρέπει ὡς αὐτοσκοπὸς νὰ διασπᾷ καὶ ζημιώνη τὴν συστηματικὴν μετάδοσιν μερικῶν θεμελιωδῶν γνώσεων περὶ τῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ζωῆς, οἱ ὁποῖες ἀναμφιβόλως πρέπει πάντοτε νὰ ἔχουν τὴν ὀρθόδοξην σφραγίδα.

8) Στὸ Κατηχητικὸν ἔργον τὰ ἀναγκαῖα αἰτήματα τῆς Γενικῆς Διδακτικῆς ὑπερακοντίζονται ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ Κατηχητοῦ, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἐντρυφᾷ ὁ ἴδιος στὴν μελέτην τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν ἐρμηνευόντων αὐτὴν ἁγίων Πατέρων καὶ μὲ ἀγάπην πρὸς τοὺς μαθητές του νὰ ἐμφυχώνη μὲ τὴν αὐτενέργειαν καὶ πρωτοβουλίαν του τὴν ὕλην τῶν Κατηχητικῶν Βοηθημάτων.

Ὁφείλονται συγχαρητήρια καὶ εὐχαριστίες στὴν κ. Τσαγκαρλῆ-Διαμάντη, διότι οἱ προοπτικὲς, τὶς ὁποῖες ἀνοίγει ἡ διατριβὴ της, δίδουν ἀφορμὴν γιὰ περαιτέρω σχετικὴν διαλογικὴν συζήτησιν. Εὐχόμεθα νὰ συνεχίσῃ τὴν πρωτότυπην ἔρευνάν της, γιὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν ἐγγύησιν καὶ οἱ προηγούμενες μονογραφίες της.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Χριστοδούλου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ὁ Ἐθνάρχης τῆς ὀδύνης Γρηγόριος Ε', ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, ἔκδοσις Α' 2004, σσ. 723.

Περί τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Ἐθνομάρτυρος Γρηγορίου Ε' ἔχουν δημοσιευθῆ κατὰ καιροὺς πολλὰ καὶ ποικίλα ἔργα, λόγῳ καὶ τῆς διπλῆς ιδιότητος αὐτοῦ ὡς Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καὶ ὡς Ἐθνάρχου. Εἰς τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἡ παρουσίασις τῆς προσωπικότητος τοῦ διακεκριμένου τούτου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἐθνικοῦ ἀνδρὸς ἔχει μέγα ἐνδιαφέρον, ἔστω καὶ ἂν αὕτη δὲν εἶναι πάντοτε ἀπολύτως ἐπιτυχής. Διὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος δημοσιευθέντος προσφάτως ὀγκώδους καὶ καλαισθήτου συγγράμματος τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, ἀριστοῦχου Διδάκτορος Θεολογίας, κ. Χριστοδούλου, ὅπου ἐρευνᾷ οὗτος πλῆθος ἱστορικῶν κειμένων, σχετικῶν πρὸς τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν δράσιν τοῦ αἰοιδίμου Πατριάρχου, τοποθετεῖται ὁ τελευταῖος εἰς τὴν ἐμπρέπουσαν εἰς αὐτὸν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Τὸ περισπούδαστον τοῦτο σύγγραμμα ἀπαρτίζεται ἐξ ἑννέα ἐκτενῶν κεφαλαίων, τὸ πρῶτον τῶν ὁποίων εἶναι Εἰσαγωγικόν, ἀναφερόμενον κυρίως εἰς τὴν πολίχνην τῆς Δημητσάνης, ὅπου ἐγεννήθη καὶ ἀνετράφη ὁ Γρηγόριος (σελ. 31-52). Εἰς τὸ Β' κεφ. ἐρευνᾷ ὁ Μακαριώτατος συγγραφεὺς τὸ γενεαλογικὸν δένδρον, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθεν ὁ Πατριάρχης (σελ. 53-96). Εἰς τὸ Γ' κεφ. ἐξετάζεται ἐν πολλαῖς λεπτομερείαις ὁ Γρηγόριος ὡς Μητροπολίτης Σμύρνης (σελ. 97-186). Εἰς τὸ Δ' κεφ. γίνεται λόγος περὶ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ ἐθνικοῦ βίου τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων (σελ. 189-228). Εἰς τὸ Ε' κεφ. ἐκτίθενται τὰ περὶ τῆς Πρώτης Πατριαρχείας τοῦ Γρηγορίου (σελ. 229-298), εἰς τὸ ΣΤ' κεφ. τὰ περὶ τῆς Δευτέρας (σελ. 299-375) καὶ εἰς τὸ Ζ' κεφ. τὰ περὶ τῆς Τρίτης, τῆς λεγομένης ἐνταῦθα Πατριαρχείας θυσίας (σελ. 377-494). Εἰς τὸ Η' κεφ. ἐξετάζονται ἐκτενέστατα ἡ δυσχερῆς θέσις τοῦ Πατριάρχου εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν, ὁ γνωστὸς δι' ἀγχόνης μαρτυρικὸς αὐτοῦ θάνατος καὶ ὁ βάρβαρος διασυρμὸς τοῦ ἀψύχου σώματός του (σελ. 495-624). Εἰς τὸ Θ' καὶ τελευταῖον κεφ. γίνεται λόγος περὶ τῆς μετὰ θάνατον δικαιώσεως τοῦ Ἐθνομάρτυρος, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ διὰ τῆς «ἀγιοποιήσεως» αὐτοῦ (σελ. 625-676).

Τὸ βιβλίον περατοῦται μὲ μίαν περίληψιν εἰς τὴν ἀγγλικὴν (SUMMARY), εἰς τὴν ὁποίαν περιέχονται ὄσα περίπου ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὰ ἐν σελ. 13-18 Εἰσαγωγικά (σελ. 677-682). Ἀκολουθεῖ ἐν Παράρτημα, περιέχον ἐγχρώμους καὶ ὠραίας καλλιτεχνικὰς εἰκόνας ἐνθυμίων καὶ ἀντικειμένων προσωπικῆς χρήσεως τοῦ αἰοιδίμου Πατριάρχου (σελ. 683-698), καὶ τὸ ὅλον

ἔργον κατακλείεται με ἐν Εὐρετήριον προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων (σελ. 699-723).

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ παρουσιαζομένου βιβλίου δύναται εὐχερῶς νὰ ἀντιληφθῆ, ὅτι ὁ Μακαριώτατος συγγραφεὺς ἔχει ἐργασθῆ με ἐπιμέλειαν καὶ ἐπιστημοσύνην, χρησιμοποιῶν τὰς συγχρόνους μεθόδους τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης, δι' ὧν ἐπέτυχε νὰ δώσῃ τὴν πραγματικὴν εἰκόνα τοῦ σεπτοῦ Πατριάρχου. Πρέπει δὲ νὰ ἐξαρθῆ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία του, ὡς αὕτη ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἐν σελ. 8 μνείας τοῦ γεγονότος, ὅτι διὰ τὴν διενέργειαν τῆς ἐν λόγῳ ἐρεύνης του εἶχε καὶ τὴν βοήθειαν συνεργατῶν του καὶ κυρίως τοῦ γνωστοῦ ἱστορικοῦ ἐρευνητοῦ κ. Τ. Γριτσοπούλου, εἰς πολλὰ ἔργα τοῦ ὁποίου καὶ παραπέμπει.

Ἡ γλῶσσα τοῦ βιβλίου εἶναι λίαν γλαφυρά. Ὁ πολυγραφώτατος Πρωθεράρχης γράφει πάντοτε με πολλὴν ἄνεσιν, ταχύτητα καὶ φυσικότητα καὶ χωρὶς δεσμεύσεις, καταλήγων οὕτως εἰς μίαν γλῶσσαν μᾶλλον μικτὴν καὶ ἀπομακρυνομένην τῆς σταθερᾶς γραμμῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας κινοῦνται οἱ δόκιμοι καὶ συνήθως ἤρεμοι συγγραφεῖς τῶν αὐστηρῶς ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων. Ἐξ ἄλλου οἱ εἰς τὸν Πίνακα τῶν Περιεχομένων παρατιθέμενοι τίτλοι τῶν ἐνοτήτων τοῦ βιβλίου (σελ. 9-12) ἔχρηζον αὐστηροτέρου ἐλέγχου, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ ἀπαιτουμένη ὁμοιομορφία μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν χρησιμοποιηθῆ εἰς τὸ οἰκεῖον κείμενον. Προσεκτικὸς καὶ ὑπομονητικὸς ἀναγνώστης δύναται νὰ διαπιστώσῃ τὴν ὑπαρξίν σχετικῶν διαφορῶν καὶ ἀνομοιομορφιῶν. Παραπέμπω εἰς τὰς σελίδας 9 καὶ 33-51, ὥστε νὰ δυνηθῆ ὁ βουλόμενος νὰ συνεχίσῃ, ἴσως, μίαν περαιτέρω σχετικὴν παραβολήν.

Ἐνταῦθα δεόν νὰ διευκρινισθῆ, ὅτι αἱ ὡς ἄνω διαπιστώσεις οὐδόλως μειώνουν τὸ ἐπιστημονικὸν κῦρος τῆς περισπουδάστου αὐτῆς καὶ μακρᾶς ἐρευνητικῆς ἐργασίας, ἀφοῦ μάλιστα ἔχει αὕτη καὶ ἀδιαμφισβήτητον ἱστορικὴν ἀξίαν, διὰ τὴν ὁποίαν δεόν νὰ ἐκφραστοῦν θερμότατα συγχαρητήρια εἰς τὸν διαπρεπῆ συγγραφέα.

Ἐν κατακλείδι παρατηρῶ, ὅτι ἐν σελ. 26 ἀναφέρεται ὁ Μακαριώτατος ἀρνητικῶς εἰς ἐν περὶ τοῦ Πατριάρχου βιβλίον τοῦ Καθηγητοῦ κ. Ν. Ζαχαροπούλου, διὰ τὸ ὁποῖον λέγει, καταφανῶς δυσηρεστημένος, ὅτι «ἐπέτυχε ἐπιβράβευσι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης». Εἰς πολλὰ δὲ σημεία τοῦ συγγράμματός του ἐπανέρχεται συνεχῶς ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ (τεσσαρακοντάκις περίπου!), διὰ νὰ ἀπαντᾷ εὐκαίρως εἰς τοὺς «ἰσχυρισμοὺς Ζαχαροπούλου» (σελ. 27), ἐνῶ παραπέμπει ἐνισχυτικῶς καὶ εἰς μίαν καυστικὴν μελέτην τοῦ κ. Τ. Γριτσοπούλου (αὐτόθι). Νομίζω ὅτι δύναται νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὰ ὅσα ἐπικριτικῶς γράφει ὁ Μακαριώτατος καὶ ἐν σελ.

72, 82, 285, 329, 501, 504, 535 ἐξ. καὶ 623, ἐλέγχων τὰς θέσεις τοῦ κ. Ζαχαροπούλου.

ΠΑΝ. Ν. ΣΙΜΩΤΑΣ

Σοφία Θ. Γρηγοριάδου, *Ἡ ὀρθόδοξη σκέψη στὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ*, ἔκδοση τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, ἀρ. 83, Ἀθήναι 2002, σσ. 277+1 πίνακας περιεχομένων.

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς συγγραφέως, ἡ ὁποία ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ τμῆμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. τὸ 1999. Μετὰ τὴν κατατοπιστικὴν εἰσαγωγὴν, ποὺ ἀναφέρεται στὴ βιοεργογραφία τοῦ Κοραῖ καὶ τὴν ἀντικοραϊκὴ γραμμὴ ποὺ ἐκφράζουν οἱ πλέον διαπρεπεῖς ὀρθόδοξοι θεολόγοι τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων, ἀκολουθοῦν δύο κεφάλαια ποὺ ἀφιερώνονται τὸ πρῶτο στὸν Εὐρωπαϊκὸ καὶ τὸ δευτέρου στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ. Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἐπιχειρεῖται μία σύνδεση τῆς σκέψης τοῦ Κοραῖ μὲ τὴ διαφωτιστικὴ φιλοσοφία, ἐνῶ στὸ τέταρτο ἐξετάζεται ἡ σχέση φιλοσοφίας καὶ θεολογίας στὴ σκέψη του. Τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀποτελεῖ μία προσπάθεια σύνδεσης τοῦ Χιώτη σοφοῦ μὲ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ στὸ ἕκτο, ποὺ πραγματεύεται τὴ σχέση του μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία. Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο ἐρευνᾶται ἡ παρουσία τοῦ χριστιανικοῦ ἥθους στὴ σκέψη τοῦ Κοραῖ. Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν ἐπαφή του μὲ τὴ Δύση, ἐνῶ τὸ ἕνατο στὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε στὴ διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Κατόπιν ἀκολουθοῦν τὰ συμπεράσματα, ὁ πίνακας συντομογραφιῶν, ἡ βιβλιογραφία καὶ τὸ εὔρετήριο, ποὺ καθιστᾶ τὸ βιβλίο εὐχρηστο στὸν ἀναγνώστη.

Γιὰ νὰ καταστῆ εὐκολότερη ἡ παρακολούθηση τῶν κριτικῶν παρατηρήσεών μας, προκρίναμε τὸν χωρισμὸν τους σὲ δύο μέρη ἀντὶ τῆς ἐνιαίας παρουσιάσεώς τους. Ἔτσι, στὸ πρῶτο μέρος τῆς βιβλιοκρισίας συγκεντρώθηκαν οἱ βιβλιογραφικὲς ἐλλείψεις, συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις, ἐνῶ στὸ δεύτερο μέρος οἱ παρατηρήσεις, ποὺ ἀφοροῦν στὴν ὀρολογία καὶ τὸ περιεχόμενο. Ἄν καὶ δὲν θεωροῦμε ὅτι ἔχει οὐσιαστικὴ ὑπόσταση αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς γιὰ τὴν ἀξιολόγηση ἐνὸς ἱστορικοῦ ἔργου¹, προβαίνουμε σὲ αὐτὸν ὑποκίπτοντας στὸν πειρασμὸ τῆς ἀρτιότερης δομῆς καὶ συνοχῆς τοῦ κειμένου μας.

1. Ἡ ἀγνοία ἢ ἡ παραθεώρηση κάποιας πηγῆς ἢ κάποιας μελέτης ὀδηγεῖ συχνὰ καὶ σὲ λανθασμένα συμπεράσματα, ὅπως καὶ οἱ προκαταλήψεις ἐνὸς συγγραφέα γίνονται πολλὲς φορὲς αἰτία νὰ παραθεωρεῖ σπουδαῖες μελέτες ποὺ ἀφοροῦν στὸ θέμα του.

Α'. Βιβλιογραφία-Παραπομπές

Ἡ ἑνασχόληση μὲ τὸν Κοραῆ προϋποθέτει ἕναν ἄρτιο ἱστορικό καὶ φιλολογικό ὄπλισμό, ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ μελέτη τῆς θεολογίας του. Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μελετήσῃ κανεὶς σὲ μία τέτοια ζήτηση τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του ἢ τουλάχιστον τὰ ἔργα του ποὺ ἀφοροῦν στὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα. Μία τέτοια ἔρευνα ὀφείλει νὰ στηριχθεῖ στὶς καλύτερες ὀλοκληρωμένες ἐκδόσεις τους. Στὸ βιβλίο ὁμῶς τῆς κας. Γρηγοριάδου δὲν γίνονται παραπομπές στὶς ὀλοκληρωμένες ἐκδόσεις τῶν ἔργων τοῦ Κοραῆ, ἀκόμη καὶ τῶν θεολογικῶν, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται ἡ ἐκδοση τοῦ Βαλέτα, ἡ ὁποία πέρα ἀπὸ τὰ φιλολογικὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει, δὲν περιέχει ὀλόκληρα τὰ κείμενα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κατεξοχὴν θεολογικὰ ἔργα του, ἡ *Συμβολὴ τριῶν ἐπισκόπων*, γιὰ τὴν ὁποία οἱ παραπομπές γίνονται στὴν ἐκδοση τοῦ Βαλέτα², ὅπου ἐκδίδεται μόνον ὁ πρόλογος τοῦ συγγραφέα. Ἐπίσης φαίνεται νὰ ἀγνοεῖται ἡ μνημειώδης φωτομηχανικὴ ἑπανεκδοση τῶν πολιτικῶν του φυλλαδίων, ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Κ.Ν.Ε.³

Ἐπίσης ἀπὸ τὴν προσοχὴ τῆς φιλελεύθου συγγραφέως ἔχουν διαφύγει κάποιες βασικὲς μελέτες, ποὺ ἀφοροῦν στὴ γενικὴ θεματικὴ τῆς ἐργασίας καὶ οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὑπόψη. Πρῶτα πρῶτα ἀπουσιάζουν δύο καθοριστικῆς σημασίας δημοσιεύματα τῆς Μαρίας Μαντουβάλου: *Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ὁ συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας», Ἀθήνα 1995* καὶ *Τὸ ἱστορικό καὶ οἱ λόγοι τῆς σύγκρουσης τοῦ Ἀθανασίου Παρίου μὲ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, στά: Πρακτικὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου «Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος» (1998), Πάρος 2000, σσ. 345-353*. Στὴν πρώτη μελέτη ὑποστηρίζεται ὅτι συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» εἶναι ὁ Κοραῆς, πρᾶγμα ποὺ ἂν θεωρηθεῖ ὀρθό, σημαίνει πὼς πρέπει νὰ συνεξεταστεῖ τὸ ἔργο γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς ὀρθόδοξης σκέψης του, ἐνῶ ἂν πάλι δὲν θεωρεῖται ὀρθό ἡ συγγραφέας ὀφείλει νὰ ἀναφέρει τὰ ἐπιχειρήματά της ποὺ στηρίζουν τὴν ἄποψη πὼς τὸ ἔργο δὲν γράφτηκε ἀπὸ τὸν Χιώτη σοφό. Ἡ δευτέρη μελέτη προσδίδει μία νέα διάσταση στὴ διαμάχη Παρίου-Κοραῆ καὶ τοποθετεῖ τὸν δεύτερο ἀνάμεσα στοὺς συνειδητοὺς πολέμους τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀκόμη, δὲν ἔχει μελετηθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968⁴, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν ἄρτιότερη ἱστορία τῆς

2. Ἄν καὶ παρατίθεται ὁ πλήρης τίτλος τοῦ πρωτοτύπου.

3. Ἀ. Κοραῆς, Πολιτικὰ φυλλάδια (1798-1831), Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1983.

4. Ἐχει μεταφραστεῖ καὶ στὰ ἑλληνικά: Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσίᾳ, μετ. Ν.Κ. Παπαρόδου, Ἀθήνα 1979.

Ἐκκλησίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Ἐπίσης, ἐνῶ ἀναφέρονται ἄλλα ἄρθρα τῆς, ἀπουσιάζει ἡ ad hoc μελέτη τῆς Κυριακῆς Μαμώνη, *Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ὁ Κοραϊσμός, Κοραῆς καὶ Χίος, τ. Β', Ἀθήνα 1985, σσ. 185-197.*

Στὴ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς κοραϊκῆς ἐργογραφίας παρεισφύρονται καὶ κάποια σφάλματα, πού ἄπτονται τῆς βιβλιογραφίας. Στὴ σ. 32, στὴ σημείωση 50 ἀναφέρονται τὸ ἔργο τοῦ Π.Μ. Κιτρομηλίδη, *Tradition, Enlightenment and Revolution, Harvard⁵ University 1978* καὶ ἡ μετάφρασή του στὰ ἑλληνικὰ *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, Ἀθήνα 1996* ὡς δύο διαφορετικὲς μελέτες, στίς ὁποῖες μάλιστα γίνονται ξεχωριστὲς παραπομπές. Κάτι τέτοιο δείχνει, ἂν μὴ τι ἄλλο, πὼς δὲν διαβάσθηκε μὲ τὴ δέουσα προσοχὴ οὔτε ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ ἰδίου τοῦ Κιτρομηλίδη στὴ μετάφραση, ὅπου δηλώνει ὅτι «ἐπειδὴ πιστεύω στὴν ἱστορικότητα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, δὲν ἐπιχείρησα νὰ ἀναπροσαρμόσω τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο ἢ τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τῆς μελέτης. Ὅρισμένα θεωρητικὰ ζητήματα ἴσως σήμερὰ νὰ τὰ διαπραγματευόμενοι διαφορετικὰ, στὸ ἔργο ὁμως αὐτὸ πού ἀπασχόλησε τίς ἐρευνές μου γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἔκρινα ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀφήσω ἀναλλοίωτη τὴν ἀρχικὴ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση» (σ. 10).

Πέρα ἀπὸ αὐτὸ, ἡ σημείωση 50 τῆς σ. 32 ἀποτελεῖ παράδειγμα καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο μειονέκτημα, πού ζημιώνει τὴ γενικότερη εἰκόνα τοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ τὴν παράθεση μελετῶν στὴν ἴδια παραπομπὴ χωρὶς νὰ ἀκολουθεῖται ἡ διεθῶς πλέον ἀποδεκτὴ πρακτικὴ τῆς κατάταξῆς τους μὲ χρονολογικὴ σειρὰ.

Στὴ σ. 35 στὴ σημείωση 56 ἀναφέρονται διάφορες μελέτες πού πραγματεύονται τὴν πατρότητα τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας. Σὲ αὐτὲς πρέπει νὰ προστεθεῖ: π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Ἀθανάσιος Πάριος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τ. Α' (1995), σσ. 302-304.*

Στὴ σ. 39 στὴ σημείωση 65 ἡ μελέτη τοῦ Ἐ. Φραγκίσκου πού παρατίθεται, ἀναφέρεται πὼς βρῖσκεται στὸν τόμο Ι' τοῦ Ἑρρανοστῆ, ἀντὶ γιὰ τὸ ὀρθό, πού ὅπως γράφεται καὶ στὴ Βιβλιογραφία (σ. 263), εἶναι Α'. Ἐπίσης ἡ μελέτη τοποθετεῖται στίς σελίδες 65-210, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα καταλαμβάνει τίς σσ. 65-85 καὶ 191-210.

Στὴ σ. 41 στὴ σημείωση 70 ὁ γνωστὸς παλαιὸς ἱστορικὸς Γ. Κουρνούτος γράφεται Κορνούτος. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνεται στὴ σ. 138 σημείωση 92, στὴ βιβλιογραφία (σ. 257) καὶ στὸ εὑρετήριο (σ. 272).

5. Τὸ ὄνομα τοῦ πασίγνωστου πανεπιστημίου εἶναι Harvard καὶ ὄχι Harvart, ὅπως τὸ γράφει ἡ συγγραφέας. Δὲν θὰ ἀναφερόμουν στὸ ζήτημα θεωρώντας τὸ ἀπλῶς τυπογραφικὸ λάθος· διαπίστωση ὁμως ὅτι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο γράφεται καὶ στὴ Βιβλιογραφία (σ. 257).

Στὸ κεφάλαιο πού ἀφιερώνεται στὸν εὐρωπαϊκὸ διαφωτισμὸ ξεχωρίζουν οἱ φιλοσοφικὲς ἀναλύσεις τοῦ Ν. Ματσούκα καὶ τοῦ Π. Κονδύλη πού παρατίθενται. Στὴ σ. 63 ὅμως στὴ σημ. 27 ἔχουμε μία λειψή παραπομπή, πού ἂν μὴ τι ἄλλο δείχνει προχειρότητα. Ἡ συγγραφέας παραπέμπει στὸ «Φ. Ἡλιοῦ (sic), Στὴν τροχιά τῶν ἰδεολόγων», χωρὶς καμία ἔνδειξη τόπου, χρόνου ἔκδοσης ἢ σελίδων. Πρόκειται γιὰ τὸ ἄρθρο τοῦ Φ. Ἡλιοῦ, *Στὴν τροχιά τῶν Ἰδεολόγων· Κοραῆς–Daunou–Φουρναράκης, Χιακὰ Χρονικὰ 10 (1978), σσ. 36–68*. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ συγκεκριμένη μελέτη δὲν καταχωρίζεται στὴν βιβλιογραφία, παρότι ἀναφέρεται ἔστω καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο στὶς σημειώσεις. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συγγραφέας γράφει τὸ ὄνομα τοῦ Φ. Ἡλιοῦ, ἀλλοῦ μὲ περισπωμένη καὶ ἀλλοῦ μὲ ὀξεῖα, πού εἶναι καὶ τὸ ὀρθό. Ἡ ὀρθή γραφή ἀκολουθεῖται στὴ Βιβλιογραφία.

Ἀκόμη, στὸ πέμπτο κεφάλαιο, στὴ σ. 115, σημ. 15 τὸ ἔργο τοῦ G. Podskalsky, *Die Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453–1821)*, München 1988, ἐμφανίζεται χωρὶς χρονολογία ἔκδοσης.

Πέρα ἀπὸ αὐτά, στὸ ὄγδοο κεφάλαιο διαπιστώνεται καὶ μία προχειρότητα ὡς πρὸς τὶς παραπομπές, ἡ ὁποία δείχνει ὅτι δὲν ἔγινε ἐπαλήθευσή τους. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις παρατίθενται χωρὶς αὐτολεξεί, χωρὶς νὰ ἀναφέρονται οἱ σελίδες τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦνται (σ. 200, σημ. 6 σ.σ. 205, σημ. 20 καὶ σ. 207, σημ. 24). Ἄλλοῦ ἔχουμε παραπλανητικὴ ἀναφορὰ σελίδας: στὴ σ. 216, σημ. 51 ἀναφέρεται γιὰ ἀπόσπασμα τοῦ Κοραῆ, πού παρατίθεται μέσα στὸ κείμενο, ὅτι τὸ χρησιμοποιεῖ μὲ τὴν ἴδια μὲ τὴ συγγραφέα σημασία καὶ ὁ Β. Καραγεώργος, *Ὁ Ἄ. Κοραῆς καὶ ἡ Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1984, σ. 52. Σὲ αὐτὴ ὅμως τὴ σελίδα τοῦ ἔργου τοῦ Καραγεώργου δὲν ὑπάρχει καμία ἀναφορὰ στὸ ἐν λόγω ἀπόσπασμα. Σὲ μία ἄλλη περίπτωση στὴ σ. 222 παρατίθεται βιβλικὸ χωρίο, πού ἡ συγγραφέας ἰσχυρίζεται ὅτι ἐπικαλεῖται ὁ Κοραῆς χωρὶς καμία παραπομπή, οὔτε κὰν μνεῖα τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται.

Ἀνάλογη προχειρότητα, πού μειώνει τὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία τῆς συγγραφέως, παρατηρεῖται σὲ κάποιες ὑποσημειώσεις καὶ τοῦ ἐνάτου κεφαλαίου. Ἰδίως σὲ δύο παραπομπές στὸ ἔργο τοῦ π. Ἱ. Ρωμανίδη, *Ρωμηοσύνη, Ρωμανία, Ρούμελη*, Θεσσαλονίκη 1975. Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, πῶς παρεμφερούς λάθη σὲ παραπομπές, πού ἀφοροῦν σὲ χωρὶα τοῦ συγκεκριμένου κειμένου, στὰ ὁποῖα ἡ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι ὁ Ρωμανίδης παρερμηνεῖ τὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ καὶ ἔρχεται ἡ ἴδια, ὅπως πιστεῖ νὰ τὸν διορθώσει. Ἐπρεπε νὰ ἔχει ἐπιδειχθεῖ τουλάχιστον σὲ αὐτὲς τὶς ὑποσημειώσεις ἡ δέουσα προσοχή, ὥστε νὰ μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀνατρέξει στὸ ἔργο τοῦ π. Ἱω-

άννη και να άνεύρει τὰ χωρία, ὥστε να δικαιολογήσει ἢ να ἀπορρίψει τὴν κριτικὴ τῆς συγγραφῆς. Ἐντ' αὐτοῦ ὁμως στὴ σ. 224, σημ. παρατίθεται μία δλόκληρη παράγραφος τοῦ Ρωμανίδη, τὴν ὁποία ἡ συγγραφέας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι βρῖσκεται στὴ σ. 209 τοῦ βιβλίου του. Ἐνέτρεξα λοιπὸν γιὰ να τὴ βρῶ, ἀλλὰ ματαίως. Μελετώντας σχεδὸν δλόκληρο τὸ σύγγραμμα διαπίστωσα ὅτι ἡ ἐν λόγω παράγραφος κεῖται στὴ σ. 217. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν σημ. 25 στὴ σ. 232, ὅπου ἡ συγγραφέας μνημονεύει χαρακτηρισμὸ τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὸν π. Ἰωάννη καὶ δίνει τὴν παραπομπὴ σ. 209 ἔξ. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὁμως βρῖσκεται στὴ σ. 208.

Σοβαρῆς παραλείψεις καὶ λάθη περιέχει καὶ ἡ βιβλιογραφία. Πολλὰ ἀποτελοῦν ἐπανάληψη λαθῶν ποὺ ἤδη ἀναφέραμε καὶ τὰ ὁποία ἀπαντοῦν στὶς ὑποσημειώσεις. Κάποια ὁμως ἐμφανίζονται μόνο στὴ βιβλιογραφία. Δηλαδή συμβαίνει μία μελέτη να ἀναφέρεται ὀρθὰ μέσα στὸ κείμενο καὶ να παρουσιάζεται μὲ λάθη στὴ βιβλιογραφία. Τέτοιο παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ ἀνῦπαρκτος «Κουλούρης Χ., *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα*, Ἀθήνα 1988». Πρόκειται βέβαια γιὰ ἔργο τῆς γνωστῆς ἱστορικοῦ Χριστίνης Κουλούρη, ὅπως σωστὰ τὴ γράφει ἡ συγγραφέας στὴν ὑποσημείωση 84 στὴ σ. 136, χωρὶς ἐκεῖ να ἀναφέρει βέβαια χρόνο καὶ τόπο ἔκδοσης.

Ἄκόμη, σὲ πολλῆς ἐπανεκδόσεις ποὺ ἀναφέρει, δὲν δίδει τὴν χρονολογία τῆς πρώτης ἔκδοσης καὶ μάλιστα ὅταν πρόκειται γιὰ πηγῆς τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα (σ. 250, 255, 259, 264). Μάλιστα ἡ προχειρότητα μὲ τὴν ὁποία ἡ συγγραφέας ἀντιμετωπίζει τὰ βιβλιογραφικὰ ζητήματα φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι φτάνει στὸ σημεῖο να γράφει: «Παπαδόπουλος Κ., Ὁ Κοραῆς ὡς Βυζαντινολόγος, *Σύναξη* 45 (1995), σσ. 74-51 (sic)!

Β'. Ὁρολογία-Περιεχόμεο

Στὴ γλαφυρότατη καὶ ἰδιαίτερα κατατοπιστικὴ βιογραφία τοῦ Κοραῆ ἐκφράζονται κάποιες θέσεις ποὺ δὲν γίνονται πλέον ἀποδεκτῆς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα. Κατ' ἀρχὰς γράφεται ὅτι στὴν «τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα», «κάθε μορφή ἐλευθερίας εἶναι ἄγνωστη» (σ. 17). Ὁ ἴδιος ὁ ὅρος «Ἑλλάδα» πρὶν τὴν Ἐπανάσταση εἶναι προβληματικός, καθὼς δὲν καλύπτει μὲ σαφήνεια κάποια γεωγραφικὴ περιοχὴ. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἀφορισμὸς ποὺ τὸν ἀκολουθεῖ σαφῶς δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Σίγουρα οἱ ὑπόδουλοι χριστιανοὶ δὲν ἦταν ἐλεύθεροι, χωρὶς ὁμως αὐτὸ να σημαίνει πὼς δὲν εἶχαν τοπικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ αὐτοδιοίκηση ἢ δὲν μποροῦσαν να καταλάβουν ἀνώτατα ἀξιώματα τῆς Ὁθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας.

Ἀκολούθως ἀναφέρεται ὅτι ὁ Κοραῆς «ἀναχωρεῖ γιὰ τὸ Μονπελιέ, γιὰ νὰ σπουδάσει στὴν ἐκεῖ φημισμένη Ἱατρικὴ σχολὴ ἱατρικῆ, ἢ ὅποια ἦταν στὴν Τουρκία ἐπιστῆμη τιμημένη» (σ. 18). Προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ἢ Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καλεῖται Τουρκία, κρατικὸ ὄνομα ποῦ ἔλαβε ἓνα τμῆμα τῆς Αὐτοκρατορίας μετὰ τὴ διάλυσή της μετὰ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης τὸ 1923.

Στὴ σ. 27 ἡ συγγραφέας διατυπώνει τὴ θέση ὅτι ὁ Κοραῆς «ἐκπονεῖ μελέτες θεολογικῆς, γιὰ νὰ μεταλαμπαδεύσει στὸ δοῦλο Γένος τὸ φιλελεύθερο ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ τὴ μεταμορφωτικὴ δυναμικὴ τοῦ Εὐαγγελίου». Ἀμφότερα ὅμως δὲν εἶχαν ἀπολεσθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες κατὰ τὴν Ὁθωμανοκρατία. Τὸ μαρτυροῦν ἡ δημοκρατικὴ συνείδηση ποῦ ἐπιβιώνει μέσα ἀπὸ τὸν θεσμό τῶν κοινοτήτων καὶ ἡ πλειάδα τῶν ὁσίων καὶ μαρτύρων ποῦ ἐμφανίστηκαν.

Στὸ τρίτο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς ἡ ἐκλεκτὴ συγγραφέας ὑποπίπτει σὲ ἓνα μεθοδολογικὸ σφάλμα. Προκαταλαμβάνει τὸν ἀναγνώστη καὶ παρουσιάζει ὡς δεδομένο τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς της, δηλαδὴ τὸ ἄν καὶ κατὰ πόσο ὁ Κοραῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὀρθόδοξος. Σπεύδει νὰ ὑποστηρίξει τὴν ὀρθοδοξία του καὶ ἐπιγράφει τὴν ὅλη ἐνότητα «Ὁ ἀντικοραϊσμός», λησιμονώντας νὰ μνημονεύσει τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Κοραῆ, ποῦ εἶναι πολλαπλάσιοι τῶν ἐπικριτῶν του. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ὑποστηρίζει ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῦ Κοραῆ ἀντίπαλοι του ἔφθασαν σὲ ὑπερβολὲς καὶ ἀκρότητες (σ. 44). Ἀνάμεσά τους καὶ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρεται ὡς ἀνακηρυγμένος ἅγιος, προφανῶς γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ εὐλογία ἀπορία πῶς ὁ ὀρθόδοξος Κοραῆς ἀποκαλοῦσε ἓναν ἅγιο «ἀρσενικὸν γραῖδιον» καὶ «σαθρὸν γερόντιον». Παράκατω μνημονεύονται οἱ νεώτεροι θεολόγοι ποῦ ἀμφισβήτησαν τὴν ὀρθοδοξία τοῦ Κοραῆ καὶ παρομοιάζονται οἱ θέσεις Γιανναρά, Ρωμανίδη καὶ Μεταλληνοῦ μετὰ αὐτῆς τοῦ Μακράκη⁶. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ συγκεκριμένα στὴ σ. 47 παρατίθεται αὐτολεξεῖ μέσα στὸ κείμενο τῆς συγγραφέως ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Χ. Γιανναρά, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1992, σ. 228, σημ. 29*. Ὅμως, γιὰ αὐτὸ τὸ χωρίο ἡ συγγραφέας παραπέμπει σὲ κείμενο τοῦ Μεταλληνοῦ (βλ. σημ. 100). Τελευταία παρατίθεται –γιὰ νὰ προβληθεῖ ὁ Κοραῆς ὡς ὀρθόδοξος– ἄποψη τοῦ Δημαρά, ὁ ὁποῖος τὸν χαρακτηρίζει ὡς θρησκευόμενον ἄνθρωπο, χωρὶς ὅμως καὶ αὐτὸς νὰ τὸν ἀποκαλεῖ ὀρθόδοξο. Ἄλλο ἢ θρησκευτικὴ καὶ ἄλλο ἢ Ὁρθοδοξία!

6. Περιέργως οἱ πανομοιότυπες ἀπόψεις τῶν Ἀ. Ἀγγέλου, Π. Κονδύλη, Ν. Τωμαδάκη, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης θεωροῦν πῶς ὁ Κοραῆς δὲν ἦταν ὀρθόδοξος, δὲν παρομοιάζονται μετὰ αὐτῆς τοῦ Μακράκη, παρόλο ποῦ ἡ συγγραφέας τὶς μνημονεύει (βλ. σ. 151, σημ. 39, σ. 157, σημ. 62, σ. 207, σημ. 24 ἀντίστοιχα).

Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ εἶναι ἀρκετὰ σφαιρικό, ἐπικρατεῖ ὅμως σὲ αὐτὸ μία γενίκευση ἀναφορικὰ μὲ τὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὸν Διαφωτισμὸ καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες εἰδικότερα. Πραγματικὰ ὅσοι ἐξέφρασαν αἰρετικὲς ἀπόψεις καταδικάστηκαν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, ἀλλὰ ὑπῆρξαν καὶ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ποὺ πρωτοστάτησαν στὴν εἰσαγωγή τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὴ νεοελληνικὴ παιδεία, ὅπως ὁ Δαμοδός, ὁ Βούλγαρης καὶ ὁ Θεοτόκης, τοὺς ὁποίους ἄν καὶ ἀναφέρει ἡ συγγραφέας, ἐπιμένει πὼς ἡ Ἐκκλησία «ἀδυνατεῖ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν εἰσαγωγή τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὰ σχολεῖα» (σ. 70).

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο στὴ σ. 112 γίνεται μία πρώτη προσπάθεια νὰ συνδεθεῖ ὁ Κοραῆς μὲ τοὺς ἁγίους τῆς ἐποχῆς του. Τελείως ἀστήρικτα ὑποστηρίζεται ὅτι «βράδισε στὸ δρόμο, ποὺ χάραξαν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός». Ἐπίσης, γιὰ τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο τὸν Πάριο ἀναφέρεται κατὰ περιέργο τρόπο πὼς συγκρούστηκε μὲ τὸν Κοραῆ σὲ θέματα παιδείας. Μπορεῖ νὰ ἐτέθη καὶ αὐτὸ τὸ ζήτημα στὴν ἀντιπαράθεση, ἀλλὰ περιφερειακά. Ὁλόκληρη ἡ ἀντιπαράθεση δομεῖται γύρω ἀπὸ τὶς ἀντορθόδοξες ἀπόψεις ποὺ πρεσβεύει ὁ Κοραῆς καὶ τὶς πολιτικὲς προεκτάσεις ποὺ παρουσιάζουν. Ἡ ἀντιπαράθεση ἐκκινεῖ μὲ τὴν ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἀπηθύθυε ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὅταν πληροφορήθηκε τὶς ἀντεκκλησιαστικὲς του θέσεις γιὰ τὴ νηστεία καὶ στὴν ὁποία μὲ πραγματικὰ φιλάδελφο ἐνδιαφέρον τοῦ παραθέτει τὴ σχετικὴ ὀρθόδοξη διδασκαλία⁷. Θὰ κορυφωθεῖ μὲ τὰ φυλλάδια, ποὺ θὰ «ἀνταλλάξουν» οἱ δύο τους ἀπὸ τὸ 1798 ὡς τὸ 1809. Ἡ ἄγνοια αὐτῆς τῆς πολεμικῆς φιλολογίας ἀλλὰ καὶ τῆς σχετικῆς μὲ αὐτὴν βιβλιογραφίας συνιστᾶ σημαντικὴ ἔλλειψη γιὰ μιὰ διατριβή, ποὺ διαπραγματεύεται τὴν «ὀρθόδοξη σκέψη τοῦ Κοραῆ» καὶ ὁδηγεῖ σὲ θέσεις ὅπως αὐτὴ τῆς συγγραφέως, ὅτι ὁ Πάριος δὲν ξανακαταφέρθηκε ἐναντίον τοῦ Κοραῆ μετὰ τὸ 1791 (σσ. 115-6)!

Ἡ συγγραφέας, μάλιστα, ἔχοντας ὑπόψη τῆς ὅτι ὁ Κοραῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ κανέναν ἀκριφνῆς ὀρθόδοξος προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει πὼς καὶ οἱ ἅγιοι Κολλυβάδες δὲν ἦταν ἀκριβῶς ὀρθόδοξοι καὶ πὼς ἔμοιαζαν μαζί του ὡς πρὸς τὶς μὴ ὀρθόδοξες ἐπιρροὲς ποὺ εἶχαν δεχτεῖ.

Στὶς σ. 119 καὶ 129 γίνεται ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴ μετάφραση τῆς *Κατηχήσεως* τοῦ μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνα ἀπὸ τὸν Κοραῆ, προβάλλοντάς τὴν –ἔμμεσα βέβαια– ὡς ἀπόδειξη τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία. Ἀγνοεῖ, ὅμως, ἡ συγγραφέας τὸ περιεχόμενον τῆς *Κατηχήσεως*, τὸ ὁποῖο ὁ Φλωρόσκι ἔχει χαρακτηρίσει νεωτεριστικὸ καὶ χαρακτη-

7. Βλ. Ἄ. Κοραῆς, Ἑλληνογραφία, τ. Α' (1774-1798), ἐκδ. Κ.Θ. Δημαρᾶς κ.ἀ., Ἀθήνα 1964, σσ. 150-153.

ριστικό παράδειγμα πιετισμού, ἄσχετο τελείως μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία. Ἡ συγγραφέας δυστυχῶς παραπέμπει στὸν Φλωρόσφκι, γιὰ νὰ στηρίξει τὴ θέση της γιὰ τὴν εὐρεία διάδοση τοῦ ἔργου, ἐνῶ ἀποσιωπᾷ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ περιεχόμενό του.

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο ἐπιχειρεῖται ἡ ἐδραίωση τῆς ἀποψης ὅτι ὁ Κοραῆς ὑπῆρξε ὀρθόδοξος θεολόγος, μὲ μοναδικὸ μέσο τὴ ρητορικὴ ἐπανάληψη τῆς θέσης τῆς συγγραφέως. Μὲ προτάσεις ὅπως: «ὡς διαφωτιστὴς ὑπῆρξε χριστιανὸς ὀρθόδοξος» (σ. 141), «πιστὸς στὴ “συνέχεια” τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης ὁ Κοραῆς» (σ. 144) καὶ ὁ Κοραῆς παραμένει πιστὸς στὴ συνέχεια τῆς παράδοσης τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας» (σ. 172), καταβάλλεται προσπάθεια νὰ πειστεῖ ὁ ἀναγνώστης. Στὴ σ. 157, σημ. 62 τελείως ἀβάσιμα ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Κοραῆς «ἔζησε ἀσκητικά». Ὅπως ὅμως μᾶς διαβεβαιώνει ὁ σύντροφός του στὸ Ἔμπερναμ Σταμάτης Πέτρου, ὁ Κοραῆς δὲν νήστευε, ἀλλὰ ἀντίθετα ἔλεπτε σὲ κάθε εἶδος κραιπάλη. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εἶναι πῶς ὁ Κοραῆς προσπάθησε καὶ θεωρητικὰ νὰ πολεμήσει τὴ νηστεία. Ἐγραφε χαρακτηριστικὰ στὸν ἅγιο Μακάριο τὸν Νοταρᾶ προσπαθώντας νὰ τὸν πείσει καὶ αὐτόν, ἕναν ἅγιο ἱεράρχη νὰ μὴ νηστεύει: «Ἡ τροφή σου ἄς εἶναι ὑγιεινὴ, εὐχυμος καὶ εὐπεπτος καὶ ὄχι ἐκ διαλειμμάτων μακρῶν· δύναται τις ὄχι μόνον νὰ νηστεύῃ εἰς δόξαν Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐσθίῃ εἰς δόξαν Θεοῦ. Ἡ νηστεία δὲν εἶναι ἀρετὴ, καθὼς τινὲς κακῶς νομίζουν, ἀλλὰ μέσον πρὸς ἀρετὴν, καὶ τὰ μέσα ἐπὶ τοσοῦτον μόνον παραλαμβάνονται, ἐφ’ ὅσον συντείνουσιν εἰς τὴν ἀπόκτησιν τοῦ τέλους. Ἄλλ’ ἀνίσως αὐτὴ ἀντὶ νὰ εὐκολύνῃ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ τέλους, ἐξ ἐναντίας τὴν ἐμποδίζει, τότε ἰσχύει τὸ ἀποστολικόν» ἢ γὰρ σωματικὴ γυμνασία πρὸς ὀλίγον ἐστὶν ὠφέλιμος»⁸.

Στὴ σ. 169 ἡ συγγραφέας θεωρεῖ ἀκόμη καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Κοραῆ στὰ Ἑλύσια Πεδία ὡς ἐνδειξὴ τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος ἀδυνατώντας νὰ ὑποψιαστῆ ἂν τὸ τί αὐτὴ συμβολίζει. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ σημεῖα ὅπου ὁ Κοραῆς ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ἡ συγκεκαλυμμένη συμπάθειά του πρὸς τὴν εἰδωλολατρία. Ἀπορρίπτει τὸν ὀρθόδοξο Παράδεισο, ἐπειδὴ τὸν θεωρεῖ, ὅπως ὅλοι οἱ ἀρχαιολάτρες, ἐβραϊκὸ στοιχεῖο!

Ἐνα μειονέκτημα ὀλόκληρου τοῦ ἔργου, ποῦ ὅμως κατεξοχὴν ἐμφανίζεται στὸ ἕβδομο κεφάλαιο, εἶναι ἡ ἀδυναμία ἐρμηνείας τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Κοραῆ μὲ βάση τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, ἡ ὁποία φτάνει μάλιστα σὲ κάποιες περιπτώσεις στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπόλυτης παρερμηνείας ὀρισμένων χωρίων (βλ. σ. 180, σημ. 31 σ. 192, σημ. 78 σ. 194, σημ. 86 καὶ 87). Στὸ ἴδιο κεφάλαιο ἐφαρμόζεται ἀρκετὲς φορὲς ἡ ἐπιστημονικὰ προβληματικὴ πρακτικὴ

8. Ἄ. Κοραῆς, Ἄλληλογραφία, τ. Α' (1774-1798), ἐκδ. Κ.Θ. Δημαρᾶς κ.ἀ., Ἀθήνα 1964, σ. 60.

της απομόνωσης αποσπασμάτων από το συγκείμενό τους με στόχο την απόδοση διαφορετικού νοήματος από αυτό, που μέσα στο κείμενο της πηγής φέρουν. Έτσι, αποσπώντας οκτώ γραμμές από επιστολή του Πέτρου, που αναφέρεται στο ταξίδι του Κοραή προς το Άμστερνταμ, παρουσιάζεται ο Κοραής ως νηστευτής, ενώ σε όλες σχεδόν τις υπόλοιπες επιστολές του ο Πέτρου τον κατηγορεί για την πολυφαγία και την ἀκολασία του από τη μέρα που έφτασε στην Ολλανδία.

Κατάφορη παρερμηνεία της κοραϊκής σκέψης αποτελούν και οι απόψεις που εκφράζονται στο όγδοο κεφάλαιο, πώς ο Χιώτης σοφός απέτρεπε τους Έλληνες από σπουδές στην Ευρώπη και πώς δεν υπήρξε εθνικιστής. Ως προς την πρώτη άποψη ή συγγραφέας φτάνει μάλιστα στο σημείο να τον παρομοιάζει στην απέχθεια για τη Δύση με τον άγιο Άθανάσιο τον Πάριο! Στο σημείο αυτό είναι ξεκάθαρη η αντίθεση του Κοραή προς τον Πάριο. Όχι μόνο δε συμφωνεί μαζί του ως προς τον αντιδυτικισμό, αλλά και τον καταγγέλλει γι' αυτό. Σε επιστολή του, την οποία αγνοεί προφανώς ή συγγραφέας, ο Κοραής εϋχεται να είχε αποτραπεί από φίλους του ή έκδοση ενός από τα πλέον αντιδυτικά έργα του αγίου, με τίτλο *Αντιφώνησις προς τον παρόλογον ζήλον των από της Ευρώπης έρχομένων φιλοσόφων*, Τεργέστη 1802⁹. Σχετικά με τη δεύτερη άποψη, αυτή που θέλει τον Κοραή μη εθνικιστή, βρίσκει αντιμέτωπη δόλοκληρη τη βιβλιογραφία. Για τον εθνικισμό του βλέπε χαρακτηριστικά την ad hoc μελέτη του S. Chaconas, *Adamantios Korais; A Study in Greek Nationalism*, New York 1942 και Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μετ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα 1999², σσ. 425-426. Εάν αποδεχθούμε τις απόψεις αυτές της συγγραφέως, οδηγούμαστε σε έναν απόλυτο σχετικισμό, όπου κάθε έρμηνεία είναι όρθη και έτσι, τι γράφει κανείς είναι έγκυρο επιστημονικά και αποδεκτό.

Σε αυτό το κεφάλαιο ή συγγραφέας υποπίπτει και στη χρήση πολιτικών όρων ιδεολογικά φορτισμένων, για να περιγράψει επιστημονικά κάποιες τάσεις. Έγκλωβίζεται στους όρους συντηρητικός-προοδευτικός, όπως βέβαια έχουν πράξει πολλοί μελετητές του Διαφωτισμού πριν από αυτήν. Οι όροι χρησιμοποιούνται με αξιολογική χροιά και έξω από το ιστορικό πλαίσιο, που τους παρήγαγε. Στη σ. 201 βρίσκουμε αναφορά στους «συντηρητικούς» του Γένους κατά τον 15ο αί. Τέτοιοι όμως δεν υπήρξαν, τουλάχιστον μέχρι τον 19ο αί. Ο συντηρητισμός (Conservatism) είναι ένα ιστορικό φαινόμενο που εμφανίζεται τον 18ο αιώνα στην δυτική Ευρώπη, με πατέρα τον

9. Βλ. Ά. Κοραΐς, *Άλληλογραφία*, τ. Β' (1799-1809), έκδ. Κ.Θ. Δημαράς κ.ά., Αθήνα 1966, σ. 415.

Βρετανό Edmund Burke και γνωστότερο ίσως εκπρόσωπο τὸν Γάλλο De Maistre. Χαρακτηριστικὸ τοῦ συντηρητισμοῦ εἶναι ἡ πίστη τῶν ὀπαδῶν του στὸ ἴδιο ἀξιακὸ σύστημα μὲ τοὺς νεωτεριστὲς καὶ ἡ προσκόλληση σὲ τύπους καὶ θεσμοὺς τοῦ παρελθόντος μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ μὴν ἀνατραπεῖ ἡ καθεστηκυῖα τάξη στὴν Εὐρώπη. Τέτοια τοποθέτηση δὲν ὑπάρχει σὲ κανέναν Ἕλληνα τοῦ 18ου τουλάχιστον αἰώνα, ὅποτε μόνο γιὰ παραδοσιακοὺς μπορούμε νὰ συζητοῦμε καὶ ὄχι συντηρητικούς. Ἐὰν χρησιμοποιοῦμε τοὺς ἱστορικοὺς ὅρους ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορική πραγματικότητα, πού τοὺς παρήγαγε, ὑποπίπτουμε στὸ σφάλμα τοῦ ἀναχρονισμοῦ πού τόσο ἔχει ταλανίσει τὴν ἔρευνα.

Ἡ συγγραφέας προσπαθεῖ σὲ ὁλόκληρο τὸ ἔνατο κεφάλαιο (ἰδίως σ. 229, 230-1) νὰ συνδέσει τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Ἄν καὶ ἀπὸ καιρὸ ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ ἔτσι κι ἄλλιῶς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἱστοριογραφία ἢ μηχανιστικὴ ἄποψη ὅτι ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς προετοίμασε τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἡ περίπτωσις εἰδικὰ τοῦ Κοραῆ δὲν μπορεῖ σὲ καμμία περίπτωσις νὰ συσχετιστεῖ μὲ αὐτήν. Ὁ Κοραῆς ζώντας γιὰ πολλὰ χρόνια στὴ Γαλλία εἶχε ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Καμμία σχέση δὲν εἶχε μὲ τοὺς Ἕλληνες, πού πρωτοστάτησαν στὴν Ἐπανάσταση. Καὶ τὸ σπουδαιότερο γεγονός πού δείχνει τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ πραγματικότητα, εἶναι ὅτι ἐπιθυμοῦσε ἢ Ἐπανάσταση νὰ πραγματοποιηθεῖ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἐπαναστατώντας καὶ πετυχαίνοντας τὴν ἀπελευθέρωση τουλάχιστον μία γενιὰ νωρίτερα ἀπέδειξε πόσο ξένος πρὸς αὐτὴν εἶχε κατασταθεῖ ὁ Κοραῆς. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ λησμονοῦμε, ὅπως δυστυχῶς λησμονεῖ ἡ συγγραφέας, ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἐπιρροὴ τῶν κοραϊκῶν κειμένων στοὺς ὑπόδουλους, ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ πολὺ λίγοι ἦταν οἱ ἐγγράμματοι καὶ πὼς μόνο ἔμμεσα μπορούσε ὁ Κοραῆς, ὅπως καὶ κάθε λόγιος, νὰ ἐπηρεάσει τὴν πλειοψηφία. Ἐμμεσα, μέσω τῶν ἐλαχίστων πού θὰ διάβαζαν τὰ ἔργα του καὶ κατόπιν θὰ μιλοῦσαν σὲ περισσότερους γι' αὐτά. Ἔτσι ὅμως ἡ ὀποια ἐπιρροὴ ἀπαιτεῖ βάθος χρόνου. Πράγματι ὁ Κοραῆς ἐπηρέασε τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία μὲ τὰ ἔργα του ἢ ἐπιρροὴ του εἶναι ὀλοφάνερη στὴν ἀπελευθερωμένη Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα.

Τελείως διαστρεβλωτικὴ τῶν θέσεων τοῦ Κοραῆ εἶναι ἡ ἐκτίμησις τῆς συγγραφῆς γιὰ τὴν ἱστορική του σκέψη, καθὼς καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «ὁ Κοραῆς ἀποδέχεται τὴν πολιτιστικὴ παράδοσις τοῦ Βυζαντίου, μολονότι διακατέχεται ἀπὸ τὸ διαφωτιστικὸ κριτικὸ πνεῦμα» (σ. 240). Ἕνας λόγος πού συμβαίνει αὐτό, πέρα ἀπὸ τὴν ἔντονη προθετικὴ νὰ ἀποκατασταθεῖ ὁ Κοραῆς, εἶναι καὶ ἡ ἄγνοια σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία

τοῦ 18ου αἰώνα. Ἐπ' αὐτοῦ ἡ συγγραφέας γράφει: «γενικὰ ἢ γενιὰ τῶν λογίων τοῦ 18ου αἰώνα ἀποδοκιμάζει τὸ Βυζάντιο καὶ ἀντιμετωπίζει τὸν Ἑλληνισμό ὡς ἄμεσα ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα» (σ. 239). Ἡ διαπίστωση αὐτή, γιὰ τὴν ὁποία δὲν δίδει κανένα παράδειγμα, εἶναι τελείως λαθεμένη. Κατ' ἀρχὰς στὸν ὄρο λόγιοι, περιλαμβάνονται καὶ ὁ Πάριος καὶ ὁ Νικόδημος, οἱ ὁποῖοι βέβαια δὲν ἀποδοκιμάζουν τὸ Βυζάντιο. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτοὺς καὶ οἱ περισσότεροι κοσμικοὶ λόγιοι δὲν τὸ ἀποδοκιμάζουν. Αὐτὸ πὸν ἰσχυρίζεται ἡ συγγραφέας ἰσχύει γιὰ τὸν 19ο αἰώνα μέχρι τὴν ἐμφάνιση τοῦ Παπαρηγόπουλου.

Ἀλλὰ καὶ θέσεις τοῦ Κοραῆ, πὸν παραθέτει, τὶς παρερμηνεῦει τελείως, μάλιστα θέσεις πὸν δὲν προσφέρονται γιὰ παρερμηνεῖα. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τὴν γνωστὴ ἄποψη τοῦ Κοραῆ ὅτι οἱ Μακεδόνες ὑπέταξαν τοὺς Ἕλληνες (σ. 238). Ἡ συγγραφέας φέρνοντας ὡς παράδειγμα ἄλλες θέσεις του, στὶς ὁποῖες συμπεριλαμβάνει τοὺς Μακεδόνες στοὺς Ἕλληνες καὶ οἱ ὁποῖες ὁμως ἀναφέρονται στὴν ἐποχὴ του, προσπαθεῖ νὰ συσκοτίσει τὰ πράγματα. Ἡ θέση τοῦ Κοραῆ εἶναι ἐντούτοις ξεκάθαρη. Τοὺς κατοίκους τῆς Μακεδονίας τῆς ἐποχῆς του τοὺς θεωρεῖ Ἕλληνες, ὄχι ὁμως καὶ τοὺς Μακεδόνες τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀκόμη βέβαια ἀρνητικότερη εἶναι ἡ στάση του ἀπέναντι στὴν Βυζαντινὴ, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ, ἡ Γραικορωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία. Τὴ θεωρεῖ τὴ χειρότερη μορφή σκλαβιάς γιὰ τοὺς Ἕλληνες πρὶν ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία¹⁰. Ἡ συγγραφέας εἶτε ἀπὸ ἄγνοια εἶτε προσπαθώντας νὰ ἀμβλύνει τὸ ἀντιβυζαντινὸ μένος τοῦ Κοραῆ δὲν ἀναφέρει αὐτὲς τὶς θέσεις του, τελείως ἀπαραίτητες γιὰ νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ἀποδέχεται ἢ ὄχι τὴν πολιτιστικὴ παράδοση τοῦ Βυζαντίου. Καὶ στὴν μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση ἡ ἔλλειψη αὐτὴ πλήττει καίρια τὴν ἐπιστημονικότητα τῆς ἐργασίας της. Γι' αὐτὸ καὶ ὅπως σημειώσαμε παραπάνω ἡ μελέτη σύνολου τοῦ κοραϊκοῦ ἔργου ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ μιὰ οὐσιαστικὴ μελέτη τῆς «ὀρθόδοξης» σκέψης του.

Ἀφήσαμε γιὰ τὸ τέλος κάποιες παρατηρήσεις στὰ Συμπεράσματα τοῦ ἔργου. Σὲ αὐτὰ ἡ συγγραφέας ἐμμένει στὴν ἄποψή της ὅτι ὁ Κοραῆς ὑπῆρξε ἓνας γνήσιος λαϊκὸς ὀρθόδοξος. Συμπληρώνει ὁμως καὶ τὸ ἐξῆς τελείως ἀνακριβές: «Δὲν βίωσε βέβαια τὴν παλαμικὴ θεολογία, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ ἐξῆντα ἦταν ἄγνωστη ἀκόμη καὶ στοὺς θεολόγους». Ἡ παλαμικὴ θεολογία μελετᾶται καὶ φιλολογικὰ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ. Οἱ Κολλυβάδες ὡς γνωστὸν συνέλεξαν τὰ κείμενά του. Ἀλλὰ καὶ ἡ καθαρὰ ἐπιστημονικὴ θεολογία ἀσχολήθηκε μὲ τὸν Ἁγ. Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ

10. Βλ. Ἁ. Κοραῆς, Σάλπισμα Πολεμιστήριον, Ἀλεξάνδρεια 1801, σσ. 9-10.

καί τῆ θεολογία του, ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου αἰῶνα¹¹. Πέρα ἀπὸ τὴν ἐπισημονικὴ ἀνακρίβεια ὅμως ἡ θέσις αὐτῆ τῆς συγγραφέως καταδεικνύει κάτι βαθύτερο: ὅτι ἀδυνατεῖ ἔστω καὶ νὰ ὑποψιαστεῖ ποία εἶναι ἡ παλαμικὴ, δηλαδή ἡ ὀρθόδοξη θεολογία¹², τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἀγνοοῦν ἀκόμη καὶ σήμερα πολλοὶ «θεολόγοι», ἀλλὰ βίωσαν, βιώνουν καὶ θὰ βιώνουν ὅλοι οἱ ἅγιοι. Γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθὲς θὰ ὀλοκληρώσουμε τὴ βιβλιοκρισία αὐτὴ μὲ ἓνα σύγχρονο δεῖγμα ὀρθόδοξης, γνήσια παλαμικῆς θεολογίας ἀπὸ κάποιον ποὺ δὲν ὑπῆρξε ἐπιστῆμων θεολόγος:

«Ἡ προσευχὴ ὅταν αὐτενεργεῖ, δίνει τὴν καλύτερη γλυκύτητα. Ὁ ἄνθρωπος τότε ξεχνάει καὶ νὰ φάει καὶ νὰ κοιμηθεῖ. Μόνο ἀπολαμβάνει τὴν προσευχὴ. Ὅπως τὸ παιδάκι ποὺ τὸ βάζουμε μέσα σ' ἓνα ζαχαροπλαστεῖο καὶ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὰ γλυκύσματα, χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ τίποτα ἄλλο. Ἔρχεται ὅμως ὁ Γέροντάς του καὶ τὸν σταματάει γιὰ νὰ τὸν δοκιμάσει ἂν θὰ ταπεινωθεῖ. Μία μοναχὴ σ' ἓνα μοναστήρι εἶχε φτάσει σὲ αὐτὰ τὰ μέτρα. Τὴν ἡμέρα εἶχε πολλὴ καὶ σκληρὴ δουλειὰ καὶ τὸ βράδυ ἔλεγε τὴν εὐχὴ. Ὅταν ἡ Γερόντισσα τὴν σταμάτησε, αὐτὴ εἶπε κάπου θὰ ἔσφαλα. Ἄρχισε τὴ μετάνοια, χωρὶς νὰ ἔχει σφάλει. [...]

Ἄνωτερη τῆς νηστείας εἶναι ἡ ἀγρυπνία, διότι καθαρίζει τὸ νοῦ, τὸν λεπτύνει καὶ γλυκαίνει τὴν καρδιά, ἐνῶ μὲ τὸν ὕπνο παχύνεται ὁ νοῦς μας. Νὰ ἔχετε ἐμπιστοσύνη στὸ Θεὸ καὶ στοὺς προεστῶτες. Ὅταν σᾶς λένε κάνε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, νὰ κάνετε ὑπακοὴ καὶ θὰ ξεκουράζεστε. Τόσο καιρὸ ποὺ καλλιεργήσατε τὴν ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτὸ σας τί κερδίσατε; Ἡ αὐτοπεποίθησις εἶναι μέγα ἐμπόδιο στὴ θεία Χάρη. Μὴν πιστεύετε ποτὲ στὸν λογισμό σας. Ἀπλὰ νὰ σκέφτεστε καὶ ὁ Θεὸς γι' αὐτὴ σας τὴν ταπεινώσις θὰ σᾶς πλησιάσει καὶ θὰ ζήσετε τὴ χαρὰ καὶ τὴν ἀνάπαυσή Του. Ἡ πνευματικὴ πρόοδος ἀπὸ μᾶς ἐξαρτᾶται. Οὔτε ὁ Μέγας Ἀντώνιος οὔτε ὁ Μέγας Βαρσανούφιος μποροῦν νὰ μᾶς σώσουν, ἐὰν ἐμεῖς δὲν τοποθετηθοῦμε σωστά. Ὁ Θεὸς ὑποχρεώνεται

11. Βλ. Γ. Παπαμιχαήλ, Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Πετρούπολη – Ἀλεξάνδρεια 1911. Στὸ ἄρθρο τοῦ Π. Χρήστου, Γρηγόριος Παλαμᾶς, στὴ Θ.Η.Ε., τ. 4, Ἀθήνα 1964, στ. 794 ἀναφέρονται 9 ἀκόμη μελέτες γιὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο δημοσιευμένες πρὶν ἀπὸ τὸ 1960.

12. Αὐτὸ φαίνεται χαρακτηριστικὰ καὶ στὴ σ. 225, ὅπου θεωρεῖ ὡς ὀρθόδοξη σκέψη τὴν καθαρὰ προτεσταντικὴ ἐπιδιώξις τοῦ Κοραῖ «γιὰ ξαναζωντάνεμα τῆς πίστεως καὶ τῆς πρακτικῆς τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, τὴν ὁποία ἔχει (ἐνν. ὁ Κ.) ὡς πρότυπο». Γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία εἶναι ἡ ὀρθόδοξη μὲ τὴ διαρκῆ παρουσία σὲ αὐτὴν τῶν ἁγίων. Ὁ ὀρθόδοξος δὲν ἀναζητᾶ κάτι χαμένο, ἀλλὰ ἀγωνίζεται μὲ τὴ Χάρη τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν μυστηρίων καὶ τῆς ἀσκήσεως νὰ καταστῆ ὁ ἴδιος ὄντως μέλος τῆς Ἐκκλησίας.

νά μᾶς βοηθήσει, όταν ἐμεῖς τοῦ ἀναθέτουμε τὰ πάντα»¹³.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Α. ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ

π. Βασιλείου Θερμοῦ, *Τὸ ξεχασμένο Μυστήριο: Ἐκκλησιολογικὲς συνέπειες τοῦ Ἁγίου Χρίσματος*, Ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2003, σσ. 348.

Ἡ ἐν λόγω μελέτη τοῦ Πρωτοπρεσβυτέρου π. Βασιλείου Θερμοῦ, Δρ. Θεολογίας καὶ Παιδοψυχιάτρου, διερευνᾷ τὴ σύνδεση ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ Χρίσματος καὶ ἐκκλησιαστικῆς πράξης. Πρόκειται γιὰ μία λησμονημένη, κατὰ τὸ συγγραφέα, προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ Μυστηρίου μὲ τεράστιες γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ αὐτοσυνειδησία τῶν πιστῶν συνέπειες.

«Ἐνα Μυστήριο –σημειώνει στὸν Πρόλογο ὁ π. Βασίλειος– δὲν ἀρκεῖ νὰ λειτουργῇ τυπικὰ στὴν Ἐκκλησία, ὀφείλει νὰ λειτουργῇ καὶ στίς συνειδήσεις». Ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ κάνει τὸ Ἅγιο Χρίσμα νὰ εἶναι «τὸ ξεχασμένο Μυστήριο» εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἔχει ἐξαφανισθεῖ ἀπὸ τὴν αὐτοσυνειδησία τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν. Λίγοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ αἰσθάνονται τὸ θησαυρὸ τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ποὺ ἔλαβαν κατὰ τὸ Χρίσμα.

Τῶν τριῶν κεφαλαίων τῆς παρουσιαζόμενης ἐδῶ μελέτης προηγεῖται ἐκτενέστατη εἰσαγωγὴ ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὸ ἱστορικο-λειτουργικὸ πλαίσιο τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χρίσματος, στὴ σπουδαιότητά του ὡς χειροτονίας καὶ σφραγίδας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ στὸ Χριστὸ ὡς τὸ ἀρχέτυπο αὐτῆς τῆς σφραγίδας καὶ εὐωδίας.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἔχει τὸν τίτλο «*Λαὸς τοῦ Θεοῦ Ἅγιος*». Ἀρχικὰ ἀναφέρεται στὴν ἐνότητα τοῦ σώματος ποὺ συγκροτοῦν οἱ διὰ τοῦ Χρίσματος χειροτονημένοι πιστοί. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, στηρίζεται στὴν ποικιλία τῶν χαρισμάτων καὶ ἡ διαφύλαξί της ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν αὐτοσυνειδησία τοῦ καθενὸς ὅτι ἀποτελεῖ ζωντανὸ μέλος τοῦ Χριστοῦ. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται σὲ ἕνα ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους ἐχθροὺς αὐτῆς τῆς χαρισματικῆς ἐνότητος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ποὺ εἶναι ἡ διαστρέβλωση τῆς ἔννοιας τῆς *Ἱεραρχίας* καὶ ἡ σύγκρουση μεταξὺ κληρικαλισμοῦ καὶ συνοδικότητος. «Ἡ Ἱεραρχία –ἐπισημαίνει ὁ π. Βασίλειος– δὲν εἶναι μιὰ σχέση “ἐξουσίας” καὶ “ὑποταγῆς” ἀλλὰ μιὰ τέλεια ὑπακοὴ ὄλων ἐν Χριστῷ, μιὰ ὑπακοὴ ποὺ εἶναι ἀναγνώριση καὶ γνώση τῶν

13. π. Δ. Δ. Τάτσης, *Ὁ Γέροντας Παῖσιος*, Κόνιτσα 1999⁵, σ. 173.

προσωπικῶν δώρων καὶ χαρισμάτων τοῦ καθενὸς ἀπὸ ὄλους». Τέλος κάνει λόγο γιὰ τὴ θεολογικὴ καὶ ποιμαντικὴ σημασία τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν κατὰ τὴ διαδικασία ἐκλογῆς τῶν Ἐπισκόπων.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο ἔχει τὸν τίτλο «*Λατρεία ἐν Πνεύματι καὶ Ἀληθείᾳ*». Πρῶτα-πρῶτα μιλά γιὰ τὴν ἱερατικὴ λειτουργία τῶν πιστῶν. Αὐτὴ στηρίζεται στὸ πλήρωμα τῆς χάριτος ποὺ ἔχει τὸ κάθε μέλος τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ βαπτίζεται, χρίεται καὶ μετέχει τῶν ἀχράντων Μυστηρίων. Ἡ ἱερατικὴ λειτουργία τῶν πιστῶν δὲν καταργεῖ τὴν Ἱερωσύνη τῶν κληρικῶν, ἀλλὰ συνεπάγεται τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὰ λεγόμενα καὶ πραττόμενα κατὰ τὴ θεία Λατρεία. Βασικοὶ δὲ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ὁ πιστὸς λαὸς ἀνταποκρίνεται στὸ χάρισμα τοῦ νὰ ἐξασκεῖ τὸ λειτουργημὰ του εἶναι ἡ συμπαλμωδία καὶ ἡ ἀκρόαση τῶν εὐχῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ συμπαλμωδία ὁ π. Βασίλειος τονίζει ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι θέμα μόνο ψυχολογικῆς φύσεως, ἀλλὰ ἡ σπουδαιότητά της βρίσκεται στὸ ὅτι «ἐγκαθιστᾷ ἀληθινὸ διάλογο μὲ τὸν Θεὸ καὶ προάγει τὴν πραγματικὴ ἐνότητα τῶν πιστῶν». Ἡ ἀκρόαση δὲ τῶν εὐχῶν «ἔρχεται ὡς εὐλογία συνέπεια τῆς χειροτονίας τῶν λαϊκῶν διὰ τοῦ Ἁγίου Χρίσματος, διὰ τοῦ ὁποίου ἐγκαθίστανται στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη γιὰ νὰ ἀκούσουν καὶ νὰ ἀπαντήσουν». Εἰδικότερα ὡς πρὸς τὸ δεύτερο ζήτημα ὁ συγγραφέας φέρνει στὸ φῶς καινούρια στοιχεῖα ἀπὸ τὴν πατερικὴ παράδοση, προσεγγίζει θεολογικὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὄρου «μυστικῶς» ἀποκαθιστᾷ ἐσφαλμένες ἐρμηνεῖες τῶν πηγῶν καὶ ὑποστηρίζει μὲ ἐπιχειρήματα τὴ θέση ὅτι «ἀκρόαση τῶν Εὐχῶν καὶ Θεία Κοινωνία εἶναι ἀλληλένδετα, τὸ ἓνα προϋποθέτει τὸ ἄλλο».

Τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο ἔχει τὸν τίτλο «*Πνευματικότητα ἀξία τοῦ ὀνόματός της*». Ἐδῶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ ὀρίζεται σὲ σχέση μὲ ὅσα ἀναφέρονται στίς προηγούμενες σελίδες τοῦ βιβλίου. Ἔτσι, λοιπόν, ἡ θεία ἀλλοίωση τῆς ψυχῆς καὶ τὸ νόημα τῆς ἀγιότητος θεμελιώνονται στὴ σφράγιση τοῦ πιστοῦ μὲ Ἁγιο Πνεῦμα. Στὴ συνέχεια ἔρχεται ὁ διαρκῆς προσωπικὸς ἀγώνας, ὡς ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, ὁ ὁποῖος καθιστᾷ ἐνεργὰ καὶ τὰ δῶρα τῆς χάριτος. «Ἄν δὲν γίνεται ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πλήρως φανερὴ ἐξ ἀρχῆς, –ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας– αὐτὸ ὀφείλεται σὲ δύο λόγους: πρῶτον, πρέπει ὁ Χριστιανὸς νὰ ἀσκηθῆ στὴν πίστη, στὴν ἐπίγνωση τῶν μὴ βλεπομένων πραγμάτων (Ἐβρ. 11:1)· δεύτερον, χρειάζεται νὰ ἀγωνισθῆ καὶ ὁ ἴδιος ὥστε τὰ χαρίσματα νὰ φανερωθοῦν».

Ὁ ἀγώνας αὐτὸς στοχεύει καὶ δλοκληρώνεται μὲ τὴ μετοχὴ τῶν πιστῶν στὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ ἀγιότητα δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ ἀποβλέπει στὴν διὰ τῆς μυστηριακῆς ζωῆς ἐνότητα μὲ τοὺς ἄλλους. Αὐτὸ συνιστᾷ καὶ τὸ πραγματικὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ

φρόνημα, ή αίσθηση δηλαδή ότι ανήκουμε στην Έκκλησία και μέσα από τη δική της μυστηριακή ζωή και άγιοπνευματική έμπειρία ένωνόμαστε αγαπητικά με τους αδελφούς μας.

Ό άναγνώστης πού μελετά αυτό τό βιβλίό μένει με την αίσθηση της πρωτότυπης έμβάθυνσης στό μυστήριο του Χρισματος και στις έκκλησιολογικές συνέπειες πού αυτό συνεπάγεται. Με σαφήνεια, σύγχρονο θεολογικό λόγο και άριστη άξιοποίηση των άγιογραφικών και πατερικών πηγών ό συγγραφέας άναδεικνύει τη σημασία πού έχει τό Χρίσμα για την έκκλησιαστική ζωή, τη Λατρεία και την πνευματικότητα. Μ' αυτήν την έννοια άποτελεί πράγματι «ένα πατερικό όδοιπορικό» στην άναζήτηση της άγιοπνευματικής μας άυτοσυνειδησίας και ταυτότητας και στην άνάγκη διατήρησης των δωρεών και χαρισμάτων πού ή Έκκλησία μäs χαρίζει με τό "Άγιο Χρίσμα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΣΚΑΛΤΣΗΣ

ΙΔ' Διεθνές Συνέδριον Πατρολογικῶν Σπουδῶν (Όξφόρδη, 18-23 Αύγούστου 2003)

Άπό της 18ης μέχρι της 23ης Αύγούστου 2003 συνεκλήθη τό άπό του 1951 ανά τετραετία εν Όξφόρδη συγκαλούμενον διεθνές πατρολογικόν Συνέδριον ύπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου της Όξφόρδης και την προεδρίαν του καθηγητου της Θεολογίας F. M. Young. Μεταξύ των μελών του προεδρίου ήτο και ό Θεοφιλέστατος έπίσκοπος Διοκλείας κ. Κάλλιστος, ό όποιος άπό του 1959 συμμετέχει άνελλιπώς εις τό Συνέδριον.

Εις αυτό συμμετέχουν άπό τους έπτακοσίους συνέδριοι εκ διαφόρων χωρών και χριστιανικών όμολογιών. Ό άριθμός των όρθοδόξων ως και κατά τό παρελθόν ήτο περιορισμένος, οι περισσότεροι όμως έξ αυτών συμμετέχουν ενεργώς δι' άνακοινώσεων.

Τό μεγαλύτερον μέρος των εργασιών του Συνεδρίου άφιερώθη εις τās συντόμους άνακοινώσεις, αι όποιαι υπερέβησαν τās τετρακοσίας και εκάλυπτον όλα τά πρωινά του Συνεδρίου. Αί περισσότεραι έξ αυτών άναφέροντο εις τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους και κυρίως εις τους Άπολογητάς, εις τους Άλεξανδρινούς Θεολόγους Κλήμεντα και Όριγένη, εις τον Μέγαν Άθανάσιον, εις τους Καππαδόκας Πατέρας, εις τον Ιωάννην τον Χρυσόστομον, εις τους λατίνους πατέρες Ιερώνυμον, Άμβρόσιον και Τερτυλιανόν, εις τον Ιερόν Αύγουστίνον, εις τον Αιγυπτιακόν και Συριακόν μοναχισμόν κ.λπ.

Ἐγένοντο καὶ ἐκτενέστεραι ὁμιλίες κατὰ τὰς ἀπογευματινὰς συνεδρίας ὡς καὶ σεμινάρια ἀναφερόμενα εἰς τὴν Θεολογίαν τῶν μεγάλων Πατέρων, τὴν ἐρμηνευτικὴν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν μοιριολογίαν, τοὺς Πατέρας τῆς ἐρήμου κ.λπ.

Ἐκ τῶν Ὁρθόδοξων τοῦ συνεδρίου πλὴν τοῦ προμνημονευθέντος ἐπισκόπου Καλλίστου ἀναφερόμεν ἀλφαβητικῶς τοὺς Dr. Ἀνδρέαν Ἀνδρεόπουλον, V. Baranov, Prof. John Behr, Dr. Peter Bonteneff, Dr. Χρηστον Γαλιῶτον, Καθηγ. Γ. Δημακόπουλον, Ἱερολ. Job Getcha, Dr. M. Ghattas, Dr. Verna Harrison, Αἰδ. π. Γεώργιον Καντάκη, Αἰδ. π. Δημήτριον Μπορέλλον, Δρ. Ἰωάννην Μπέκον, Δρ. Γεώργιον Μπίθον, κ. Γεώργ. Μεταλλίδην, Asst. Prof. Valerie Karras, Ἀρχιμ. Ἐφραίμ Kash, Rev. Basil Lourié, Prof. Andrew Looth, Dr. Κων. Μποζίνην, κ. Ἰωάν. Παπαδογιαννάκη, κ. Ἐμμ. Παπουτσάκη, Dr. Varais Plested, Δρ. Δ. Πρασσάν, Mr. Matthew Stenberg, Assec. Prof. Torstein Tollefsen, Rev. Prof. Valantasis, Καθηγ. Ἰω. Χρυσουλὴν καὶ τὸν ὑπογράφοντα τὸ παρόν.

Αἱ ἐργασίαι τοῦ συνεδρίου ἔληξαν δι' ὁμιλίας τοῦ καθηγητοῦ π. Angello di Berardino, προέδρου τοῦ Augnstinianum τῆς Ρώμης καὶ μέχρι σήμερον προέδρου τῆς Διεθνoῦς Πατρολογικῆς Ἐνώσεως. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Συνεδρίου ἐξελέγη ὑπὸ τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς Διεθνoῦς Πατρολογικῆς Ἐνώσεως νέα πρόεδρος, ἡ ἐξ Αὐστραλίας Καθηγήτρια κ. Pauline Allen.

Τὸ ἐπόμενον ΙΕ' Διεθνὲς Πατρολογικὸν Συνέδριον θὰ τελεσθῆ ἀπὸ 13ης μέχρι καὶ τῆς 17ης Αὐγούστου 2007.

ΗΛΙΑΣ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ

Orhan Türker, *Halki'den Heybeli'ye. Bir Ada Hikâyesi*. Istanbul: Sel Yayıncılık, 2003 (2002), Photographs, pp. 126.

Ἰορδάν Τουρκέρ, *Ἀπὸ τὴν Χάλκη εἰς τὴν Χεΐμπελῆ*. Μία Ἱστορία ἐνὸς Νησιοῦ. Ἰσταμπούλ: ἐκδ. Οἶκος Σέλ, 2003, σελίδες 126.

Αὐτὸ εἶναι τὸ πέμπτον εἰς τὴν ἰδίαν σειρὰν τοῦ αὐτοῦ συγγραφεως δημοσίευμα. Τὸ 1998 τὰ Ταταῦλα. Τὸ 1999 τὸ Μέγα Ρεῦμα. Τὸ 2000 ὁ Γαλατᾶς. Τὸ 2001 τὸ Φανάρι. Καὶ τώρα τὸ (2002) 2003 ἡ Χάλκη. Γνωστοὶ ἀλλὰ νοσταλγικοὶ τόποι, ὅπου διέμενον καὶ ζοῦν ἀκόμη, ἔστω καὶ ὀλίγοι, οἱ Ρωμιοὶ τῆς Πόλεως. Ὅλα μαζί καλύπτουν 600 περίπου σελίδας. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ἡ μετάφρασις καὶ ἔκδοσις των εἰς ἓνα τόμον, εἰς τὰ ἑλληνικά.

Τὸ παρὸν σημείωμα ἀρχίζει ἀπὸ τὸν πρόλογον τοῦ βιβλίου. Ὁ συγγραφεὺς του ζεῖ τώρα 12 χρόνια στὸ νησί αὐτό, ὡς γαμπρὸς μιᾶς ἐκεῖ οἰκογε-

νείας και φθάνει σὲ ὠρισμένα συμπεράσματα.

«Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνει κανεὶς νησιώτης μὲ τὸ νὰ ζεῖ ἐκεῖ λίγα χρόνια. Πρέπει νὰ ἔχει γεννηθεῖ ἐκεῖ καὶ αὐτὸς καὶ οἱ πρόγονοὶ του ἀκόμη, γιὰ νὰ εἶναι νησιώτης. Μὲ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐξηγεῖται καὶ ὁ λόγος τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς υποβάθμισης ποὺ ἔχουν ὑποστεί τὰ Πριγκηπόνησα τὰ τελευταῖα χρόνια. Ὁ Ρωμέικος πληθυσμὸς ποὺ ζοῦσε ἐδῶ ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ ἐποχὴ φθίνει ραγδαῖα τὰ τελευταῖα 30-40 χρόνια λόγω πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐξελίξεων καὶ ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἓνα Τουρκικὸ πληθυσμὸ ποὺ προσπαθεῖ νὰ ριζώσει ὑπὸ δύσκολες γι' αὐτὸν συνθήκες δίχως νὰ κατορθώνει νὰ γίνει νησιώτης... Στὸ βιβλίο μου αὐτό, προσπάθησα νὰ δώσω στὸν ἀναγνώστη μιὰ εἰκόνα τῆς Ρωμέικης Χάλκης μὲ τὰ σχολεῖα, τὶς ἐκκλησίες, τὰ μοναστήρια, τὸ νεκροταφεῖο, τὴν κοινωνικὴ τῆς ζωῆ καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀπὸ παραχρημένες ἐποχές».

Μετάφρασις Αἰκατερίνας Πρόκου-Τουρκέρ.

Ἐπὶ τὸ λεπτομερέστερον:

Γεωγραφία καὶ τοπογραφία. Γειτονιὲς καὶ τοπωνύμια. Τὰ σπίτια, τὰ ξενοδοχεῖα καὶ αἱ συγκοινωνίαι. Τῶν Ρωμῶν ὁ πληθυσμὸς. Τὰ ἐπαγγέλματα. Ἡ διοίκσις καὶ τὰ καταστήματα. Τὸ Καρναβάλι. Οἱ ζωγράφοι. Τὰ Θεοφάνεια καὶ ἡ κατάδυσις τοῦ Σταυροῦ εἰς τὴν θάλασσαν. Τὰ σχολεῖα. Ἡ πρώτη, ἡ μέση καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐκπαίδευσις. Τὸ ὄρφανοτροφεῖον. Οἱ ἱεροὶ τόποι. Ναοί, ἀγίασματα, νεκροταφεῖα, τάφοι πατριαρχῶν. Τὰ τεμένη. Ἄλλαι ἱστορικαὶ πληροφορίες. Κατὰ περιόδους, κ.λπ.

Ὁ συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος διαμένει εἰς τὴν Χάλκην οἰκογενειακῶς, γράφει μὲ λυρισμὸν δι' ὅλα τὰ ἀνωτέρω, περισσότερον ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα βιβλία του. Ἄλλὰ καὶ ὁ γράφων, ὁ ὁποῖος περνᾷ σχεδὸν ὀλόκληρον τὴν ζωὴν του, μὲ τὰ μαθητικά του χρόνια καὶ τὴν μετέπειτα σταδιοδρομίαν του, ἀπὸ τὸ 1941 καὶ ἔξῃς, ἀντικρῶζει μὲ πολλὴν συγκίνησιν τὸ βιβλίον καὶ ξαναζει τὰ πρόσωπα, τὰ ἄψυχα, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα μὲ πολλὴν νοσταλγίαν, τῆς ἀγαπημένης Χάλκης. Ξαναζωντανεύουν αἱ μνήμαι καὶ αἱ ἀναμνήσεις μιᾶς 60ετίας.

Ὁ πρῶτος χρησιμοποιεῖ διαφόρους πηγὰς καὶ βοηθήματα. Τὴν ἀνάλογον βιβλιογραφίαν εἰς τὴν ἀγγλικὴν, τὴν γαλλικὴν, τὴν ἑλληνικὴν, τὴν τουρκικὴν κ.λπ. Καὶ τὴν προσωπικὴν ἐμπειρίαν. Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν πόλιν ἦτο πολὺ δύσκολος. Ἡ πρώτη σύνδεσις διὰ πλοίου γίνεται ὁ 1846 (σ. 13).

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οἱ μοναχοί, οἱ ψαράδες καὶ οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὰ ὄρυχεῖα χαλκοῦ ἦσαν οἱ μόνιμοι κάτοικοι τοῦ νησιοῦ. Τὸ 1563 ἀναφέρονται 81 πρόσωπα. Τὸν 10' αἰῶνα μεγάλη αὔξησις. 1867: 450 οἰκογένεια, μὲ 2000 περίπου πρόσωπα. 27 Τοῦρκοι. 1875: 3500 πρόσωπα. 1907: Ρωμοὶ 2000. Τοῦρκοι 500. 1951/1952: 800 Ρωμοί. Μετὰ τὸ 1955 ραγδαῖα

πτῶσις τοῦ ἀριθμοῦ. 2002: 15-20 πρόσωπα. Τὸ καλοκαίρι 150-200.

Καὶ τώρα παράγραφοι ἀπὸ τὸ κεφάλαιον ἢ Ἱερά Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, μετάφρασις τῆς ἰδίας, σσ. 42-48:

«Ἡ ἐπαναλειτουργία τῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία παραμένει κλειστὴ ἐπὶ 31 χρόνια, εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐπάνδρωση τοῦ Πατριαρχείου, τῶν ἀπανταχοῦ Ὁρθοδόξων κοινοτήτων καὶ ἐκκλησιῶν, ποὺ ὑπάγονται σ' αὐτό, μὲ ἐπάξιους Θεολόγους καὶ Κληρικούς.

Τὸ θέμα ἐπαναλειτουργίας τῆς Σχολῆς ἀπασχολεῖ συχνὰ τὸν Τουρκικὸ Τύπο καὶ ἔχει λάβει διεθνεῖς διαστάσεις. Εἶναι θέμα ποὺ παραμένει ἐπίκαιρο ἐφόσον ἡ Τουρκία θέλει νὰ ἐνταχθεῖ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσιὴ καὶ σχετίζεται μὲ τὴν παράγραφο περὶ «Θρησκευτικῶν καὶ Πολιτιστικῶν Δικαιωμάτων τῶν Μειονοτήτων».

Μετὰ τὸ ἰδιαίτερον τμῆμα τῶν πατριαρχικῶν τάφων εἰς τὴν ἱεράν μονὴν Βαλουκλῆ, οἱ περισσότεροὶ πατριαρχικοὶ τάφοι πιθανὸν νὰ εὑρίσκωνται εἰς τὴν νῆσον Χάλκην, εἰς 5 τμήματα (σελίδες 70-78).

Ὁ συγγραφεὺς τῆς Κωνσταντινάδος εἶναι ὁ ἀπὸ Σιναίου πατριάρχης ΚΠόλεως Κωνστάντιος ὁ Α' καὶ ὄχι Κωνσταντῖνος (1930-1934, σ. 51). Ἴσως θὰ ἦτο καλύτερον ἢ σκῆπη τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνος εἰς τὴν Χάλκην τουρκικὰ νὰ καλεῖται «Ἁγιος Σπυριδῶν Κιλίσει» καὶ ὄχι «Ἁγιος Σπυριδῶν Κιλίσει», ὅπως τίθεται δι' ὄλους τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Χάλκης εἰς τὸ βιβλίον τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου εἰς τὴν ὀνομαστικὴν (σελίδες 55, 87).

Νομίζω ὅτι τὸ κομψὸν αὐτὸ βιβλίον, μὲ τὸν ἀντικειμενικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα, τὴν ρέουσαν τουρκικὴν γλῶσσαν, τὴν ὀρθὴν ἀπόδοσιν τῶν τουρκικῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἀντιστρόφως ὄρων, λέξεων καὶ ἐκφράσεων καὶ μὲ τὰ ἀνάλογα ἐπιστημονικὰ δεδομένα ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν σκοπὸν, διὰ τὸν ὁποῖον ἐγράφη (σελίδες 9-10). Συγχαρητήρια εἰς τὸν συγγραφέα/κοπιῶσαντα καὶ εὐχαὶ διὰ τὴν συνέχισιν τῶν ἐπιδόσεών του.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Σημείωσις τῆς Συντάξεως: Στὸ προηγούμενον τεῦχος τῆς «Θεολογίας ἀνεδημοσιεύθη ἐκ παραδρομῆς ἢ ὑπὸ τὸν τίτλον «International Review of Biblical Studies» βιβλιοκρισία τοῦ Καθηγητοῦ κ. Παν. Σιμωνῆ, ἡ ὁποία εἶχε τὸ πρῶτον δημοσιεύθῃ εἰς τὸν τόμον 73 (2002), τεῦχος 2, σσ. 755-756 τοῦ παρόντος περιοδικοῦ, ὡς ἐπισημαίνει ὁ κ. Καθηγητῆς μὲ ἐπιστολὴν του στὴ «Θεολογία».